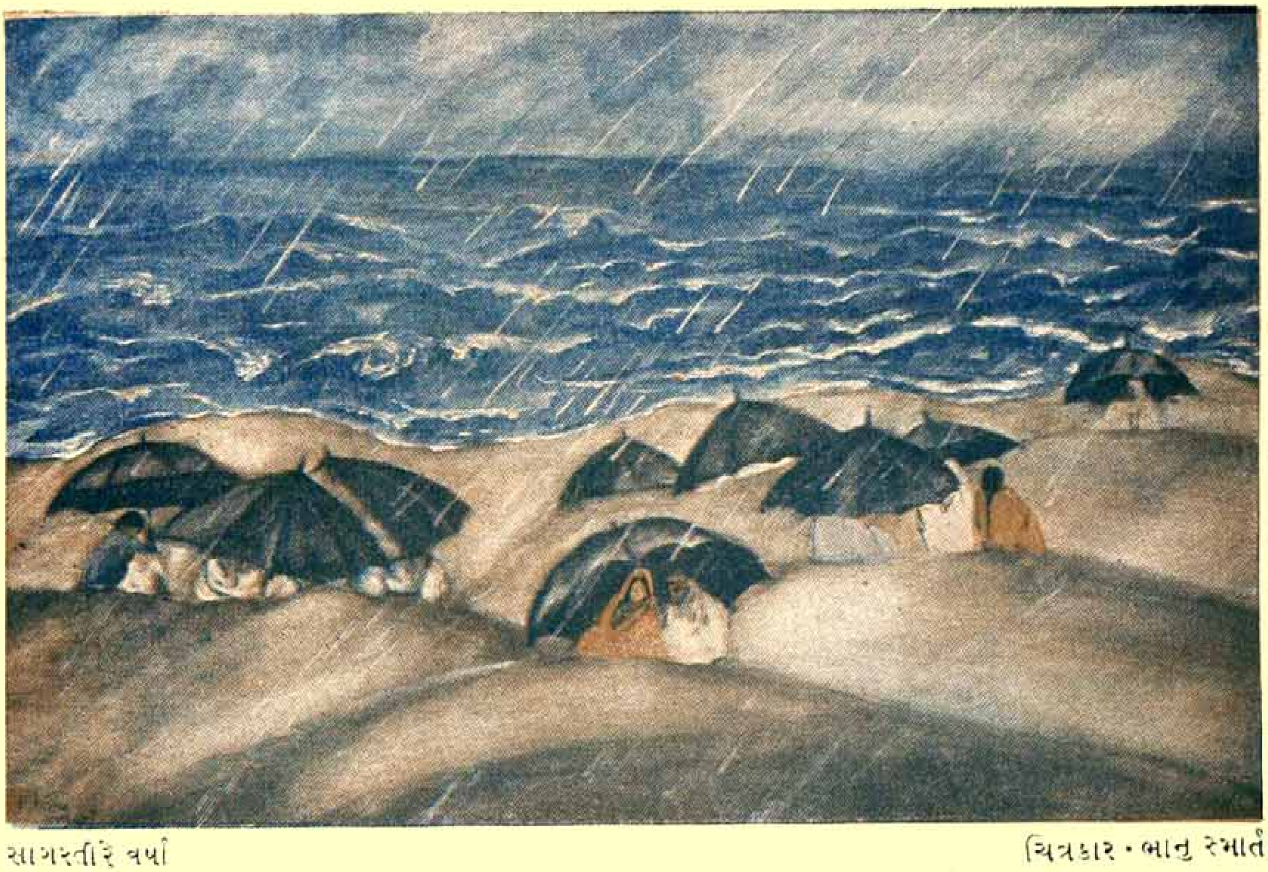
કુમાર

આવતી કાલનાં નાગરિકોનું માસિક · વર્ષ ૧૪ · અંક ૯ ૧૬૫ તંત્રી · રવિશંકર રાવળ · સંપાદક બચુભાઇ રાવત

સાગરતીરે વર્ષા

ચિત્રકાર • ભાનુ સ્માર્ત

મુખરિકા

પુરાવિદ્યાના રસને લઈ એમની ઘણી-ખરી શક્તિ એ ક્ષેત્ર પાછળ જ વપરાઈ હોવા છતાં સ્વ. કાશીપ્રસાદ જાયસવાલ કેવા સમર્થ વિચારક અને ક્રાંતદર્શી ભારતીય હતા એ એમના અંતેવાસી સુહૃદ રાહુલ સાંકૃત્યાયને કરાવેલા પરિચય પરથી તમે જાણી શકશો. ❡ છ મહિનાના લાંબા ગાળા પછી આ અંકમાં દેખાતી, શ્રી રામ શર્મા-ની શિકારમાળામાંની 'ચીલઝપટ્ટો' શિકારી-જીવનના લુત્ફ ભણી ફરી એકવાર તમને આકર્ષ્યા વગર નહિ રહે. રાતના અંધારામાં અનુમાનથી નિશાન લઈને પણ નેમ લેવી, એ કાર્ય તો કોઈ ચુનંદા શિકારી જ આબાદ પાર પાડી શકે. ❡ પૃથ્વીના અંધારા પેટાળ-માં કાળા પડકમોમાં ભંડારાએલા કોલસા આજની આપણી સંસ્કૃતિને એટલા તો આશીર્વાદરૂપે નીવડ્યા છે કે એ પરનો લેખ વાંચી તમને યે થશે કે ખરેખર એ 'કાળા હીરા' જ જગતની સાચી સમૃદ્ધિ છે. ❡ સંસ્કૃત બનતાં માણસે મોટામાં મોટી ભૂલ નૈસર્ગિક ખોરાકને તજી દેવાની કરી છે. એ ભૂલ પ્રત્યે ધ્યાન દોરી, ખોરાક રંધાવો જ જોઈએ એવી આપણી માન્યતામાં રહેલી ખોડ દર્શાવી, શ્રી રમણલાલ એન્જિનીઅરે કાચા ખોરાકની તરફેણમાં રજૂ કરેલી દલીલો તમારા વિચારોને નવો ખોરાક પૂરો પાડશે. ❡ કુસ્તી કે જ્યુજિત્સુ—વ્યાયામે-પ્સુઓને ઊઠતા આ પ્રશ્નનું શ્રી હરિનારાયણ આચાર્યે જે વિશદ નિરાકરણ આપ્યું છે તે એ પ્રશ્ન પાછળ રહેતી અનેક દહેશતોનું નિ-રસન કરી આપશે. ❡ કાળભેદે, ઋતુપરત્વે, સ્વભાવાનુસાર પંખીગણના કંઠમાંથી સરતી સ્વરની ચમત્કૃત, ઉન્માદ અને મસ્તીનું તત્ત્વદર્શન 'પંખીનાં ગાન'માં 'વનેચર' કરાવે છે. ❡ ધ્રુવપ્રદેશોની રંગભરી સૃષ્ટિ અગાઉ 'કુમાર'નાં પાનાં પર આલેખાઈ ગઈ છે. 'ઉત્તરધ્રુવ પરાસ્ત?' એમાં એક અગત્યનો ઉમેરો લાગશે. ❡ એક વખતના અત્યાચારી ચળવળના પુરસ્કર્તા સેનાપતિ બાપટનું મા-ધુકરીમાંનું ચરિત્ર વાસ્તવિક રીતે આપણા રાષ્ટ્રના ક્રમિક માનસપલટા ને ભાવિના નિશ્ચિત રાહના દર્શન રૂપે જણાશે, જ્યારે બાકીની રજૂઆત તો તમને જાણીતી છે.

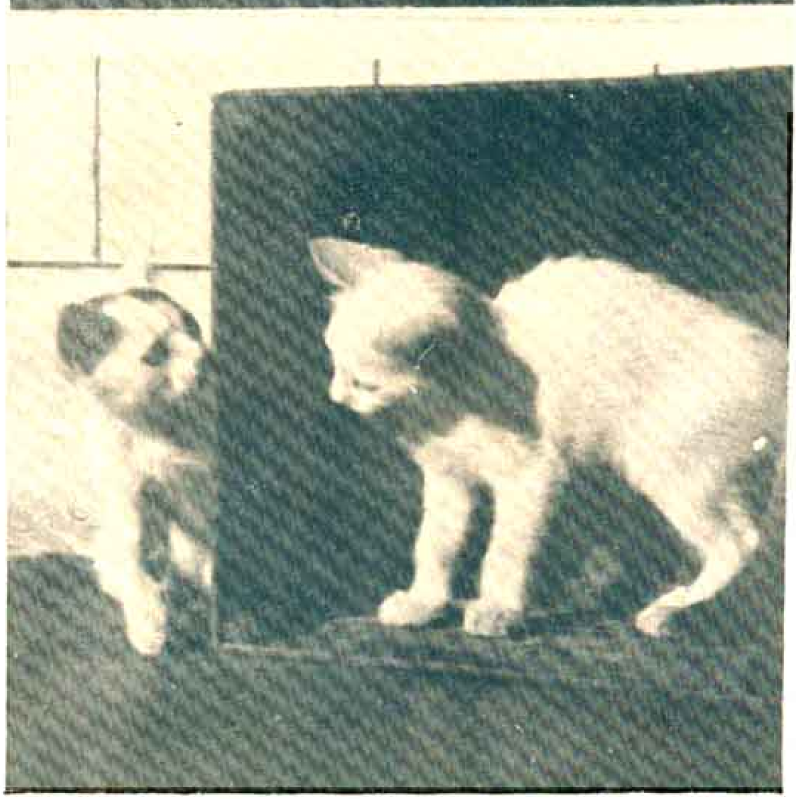
કુમાર

ભાદરવો ૧૯૯૩ — અંક ૧૬૫

મુદ્રક · બચુભાઇ રાવત; તંત્રી અને પ્રકાશક · રવિશંકર રાવળ: કુમાર પ્રિન્ટરી કુમાર કાર્યાલય ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ; વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૬, પરદેશના ૧૨ શિ.; છ માસિક લવાજમ રૂા. ૩; છુટક નકલના ૧૦ આના. મુંબાઇના એજન્ટો · આર.આર. શેઠની કંપની, અને સી. જમનાદાસની કંપની, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ; જાહેર ખબરના સોલ એજન્ટ રાવળ બ્રધર્સ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ

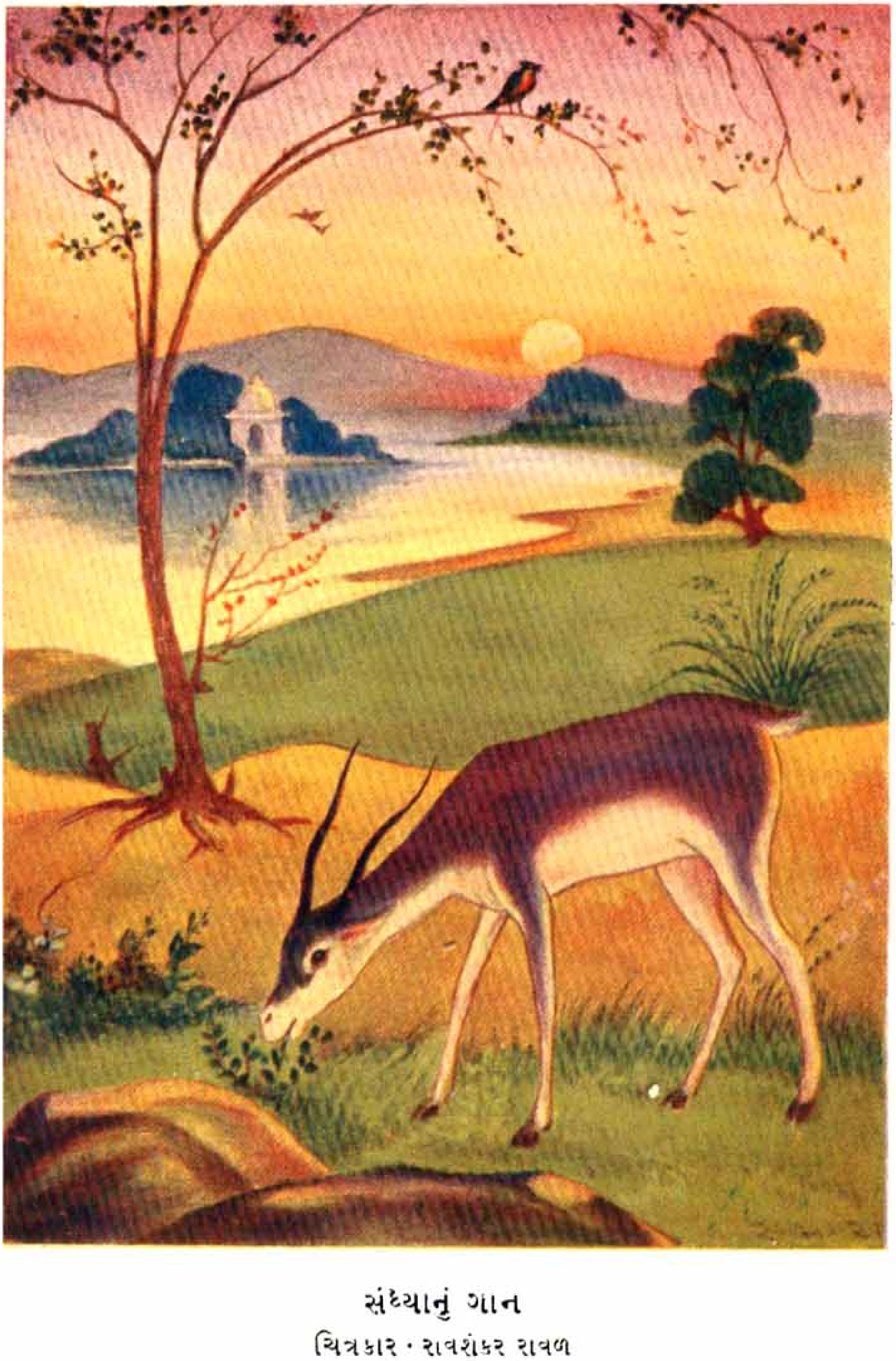

ફોટોગ્રાફી હરીફાઇનું પરિણામ

'પ્રાગડના દોરા'-ભાઇ ઠાકોરદાસ પટેલ (ભાવનગર), નોંધપાત્ર.

'સંતાકૂકડી'-ભાઈબાબુ જેરામ આગર(કોચીન-મલબાર),ત્રીજું ઈનામ;

સંધ્યાનું ગાન
ચિત્રકાર • રવિશંકર રાવળ

કંગાલોનો દેશ

દુનિયાના કોઇ પણ દેશ કરતાં ઓછી,—એક વરસની માત્ર સો રૂપરડીની આવક ધરાવતા આપણા સરેરાશ હિંદીનું જગતમાં સ્થાન કયાં? પોતાનો જીવનવ્યવહાર નિરંતરાય ચલાવવા જેટલી પણ એની ગુંજાશ નથી. હિંદી સરકારના હેલ્થ કમિશનર કર્નલ રસેલે થોડા સમય પર બહાર પાડેલા રીપોર્ટ મુજબ, આપણા દેશમાં સેંકડે વીસ ટકાને ખર્ચના ચોથા ભાગની જ આવક છે અને એકતાળીસ ટકાને અરધી. અનિવાર્ય જરૂરિયાતો પૂરતો જીવનવ્યવહાર ચલાવી શકાય એટલી (પોણા નવ આનાની) આવક ઓગણત્રીસ ટકા લોકો જ મેળવી શકે છે, જ્યારે એ ઉપરાંતની આવક તો સેંકડે દસને જ ફાળે આવે છે.

જગતના બીજા દેશો પાસે ‘કંગાલોના દેશ’ તરીકે આ દેશનો આવિષ્કાર કરતા આ બોલતા આંકડાઓ છે. મિ. વિલિયમ ડિગ્બીનો એ અભિપ્રાય હજુ સાચો ઊભો રહ્યો છે કે હિંદના લોકો સતત ભૂખમરો અનુભવે છે. એમનો મોટો ભાગ તો, ધરાઇને ખાવું એટલે શું એ જ નથી જાણતો હોતો. એમનો ભૂખનો કાંડો કદી મરતો નથી.

આ કંગાલિયત માટે આપણા સમાજવાદી બંધુઓ મૂડીદારોએ કરેલા મૂડીના સંચયને જવાબદાર લેખવે છે. પણ એનું વજૂદ જોવા આપણે આપણું પૈતૃક અથવા હિંદનું સંચિત ધન જ લઇએ. માથાદીઠ એનું પ્રમાણ કેટલું? માત્ર ચૌદ રૂપિયા ને ત્રણ આના! એની સરખામણીમાં ઇંગ્લંડનું જુઓ તો? માથાદીઠ ૪,૫૭૦ રૂપિયા! આપણું એ સંચિત ધન પાત્રીસ કરોડમા સરખે હિસ્સે વહેંચી દઇએ તો યે આમદાનીમાં શો વધારો થાય?

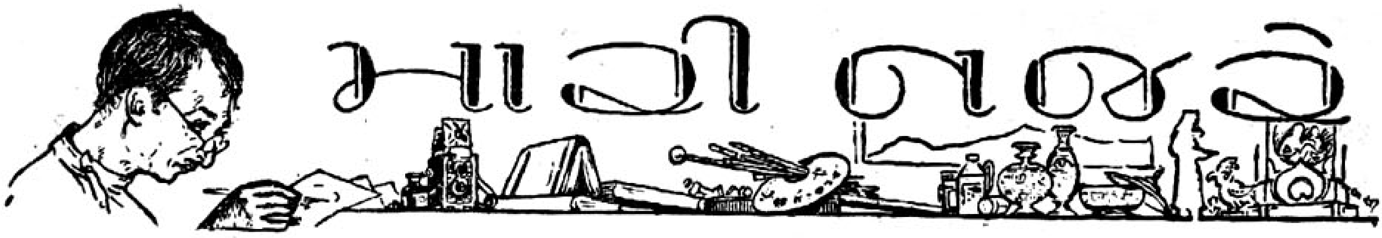
આપણી ઇન્સાનિયત જો પરવારી ચૂકી ન હોય તો તો એક રાષ્ટ્રની હીનતાના આ કારી આંકડાઓથી આપણે સળગી ઊઠવા જોઇએ. એવો એકે દેશ તો બતાવો કે જ્યાં એક કરોડ ઉપરાંત ભિખારીઓ રવડે, દસ કરોડ ખેડૂતો અરધા ભૂખ્યા અને છતાં દેવામાં ડૂબેલા રહે ને ચાર કરોડ તો માત્ર ભૂખના દુઃખે જ મૃત્યુ પામતા રહે! જ્યાં હજારો માબાપોને પોતાની સંતતિ જાળ પાથરી બેઠેલા પાદરીઓને સોંપી દેવી પડે, ઊગતી જુવાનીમાં જ અનેકોને ‘બદમાશ’ બની જવું પડે ને ખેડૂતોને પોતાનાં બૈરાં—વહુવારૂ સુદ્ધાંને હળે જોડવાં પડે!

અને આ વિષમ સ્થિતિ અનિવાર્ય છે એમ પણ નથી. પરંતુ કમભાગ્યે, એક બાજુ પરલોકની ને બીજી બાજુ પરરાષ્ટ્રોની શરણાઇઓ ફૂંકનારા એના સહેલા ઉકેલને બદલે અવળે પંથે જ આપણને દોરતા રહે છે. આપણી પાસે જગતના બીજા દેશો જેમ ભલે ધનથી છલતા ભંડારો નથી, પણ એક ભંડાર એવો છે; જેનો જગતમાં જોટો નથી. અને તે પાંત્રીસ કરોડનો પ્રામાણિક શ્રમ. ધનનો કે ઉત્પાદનનો આદિસ્રોત પણ આખર તો એ ‘શ્રમ’જ ને? કોણ કહે છે કે પાંત્રીશ કરોડમાંથી ઓછામાં ઓછા અઢાર કરોડ એવા શ્રમસહો ન નીકળે?

‘હિંદનું આર્થિક ભૂસ્તરશાસ્ત્ર’ના લેખક મિ. વી. બૉલના કહેવા મુજબ હિંદુસ્તાન આખી દુનિયાથી અલગ પડી જાય તો યે એક સંપૂર્ણ સુધરેલા રાષ્ટ્રની બધી જરૂરિયાતો પૂરાઇ રહે એટલી એની ભૂસંપત્તિ છે. એ ઉપલબ્ધ થતાં, અન્ય રાષ્ટ્રો જેમ પરાયા દેશોની દયા ઉપર હિંદુસ્તાનને કદી જીવવાનું ન આવે. તો આપણો સાચો ઉકેલ કયો? આપણા અતુલ એવા શ્રમને એ સંપત્તિના ઉત્પાદન અને સમન્વય પાછળ લગાડવાનો કે જૂદા આદર્શો પાછળ પડી, રાષ્ટ્રશરીરને વધુ ચેપી બનાવવાનો?

અશોક હર્ષ

બાળકોના સંવિધાતા ગિજુભાઈ

● 'બાલમંદિર' નામ મારાથી સર્જાયું છે એવી મને તો ખબરે નહોતી; પણ થોડા જ વખત પહેલાં ગંભીર બીમારીમાંથી માંડ ઊઠેલા ગિજુભાઇને જૂના સ્નેહી તરીકે મળવા ગયો ત્યારે તેમણે જ મને એ કહ્યું, અને આવી સુંદર વ્યાપક પ્રવૃત્તિના નામકરણનો જશ મને એ ઉદારતાપૂર્વક આપે છે તે જોઈ હું સગર્વ બન્યો. પણ એટલાથી જ હું ગિજુભાઈ સાથેનો સંબંધ વ્યક્ત કરવા માગતો નથી.

ભાવનગરમાં સ્વ. પૂ૦ મોટાભાઇ (સ્વ. હરગોવિંદદાસ સ્ટેશન માસ્તર) તથા તેમના કુટુંબનાં અને સ્નેહીઓનાં બાળકો અને તરુણોનો એક ચોરો હતો. એ ઉદાર વત્સલ મહાનુભાવ પુરુષે પોતાના આત્માની સુવાસે કઇકના જીવનમાં આનંદ, આશ્વાસન અને ઉત્સાહ આપ્યાં હશે. અમારા મંડળમાં પણ તેમની સહાનુભૂતિ સૂર્યપ્રકાશ બની હતી. અમારા વિદ્યા-વિલાસો, રમતો, ઉત્સવોમાં એમના સહૃદય ટેકાથી કેટલું યે સર્જક બળ જન્મતું અને એ ઘર અમારા માટે એક સંસ્થા રૂપ બની ગયું હતું. ગિજુભાઈ એ ઘરના સંબંધીજન હતા અને ગામડાંમાંથી આવનારાં નજીકનાં જે કેટલાં યે સગાં એ ઘરની છાયામાં પોતાનો અભ્યાસ કે જીવન-પ્રવૃત્તિ મેળવતાં એમાંના એક હતા. ઘરનાં બાળકો અને અતિથિ બાળકો વચ્ચે કોઇ જ ભેદભાવ ત્યાં રહેતો નહિ, એટલે દસબાર જણનું ટોળુ કિલ્લોલ કરતું. ગિજુભાઇના ઘરની સ્થિતિ ગામડામાં સારી, છતાં નવા શહેરી જીવન માટે તેમને સાહસ કરવાની જરૂર જણાઇ. વળાના જ વતની અને ત્યાં જ જૂની રીતે વકીલાત કરતા તેમના પિતા ભગવાનજી વકીલ કાને બહેરા પણ ત્યાંના બાહોશ અને જાણીતા ગૃહસ્થ હતા. એ શહેરમાં આવતા ત્યારે અમને વકીલ જેવા ન જ લાગતા. પણ એમના એ ધંધાને લીધે ગામડાંના બ્રાહ્મણોના જીવનમાં જે ગરીબડાપણું અને ભિક્ષુકિયા બુદ્ધિ રહી જાય છે તેનો ગિજુભાઇમાં લોપ થઇ ગયો હતો. તેમના રોજના સમકક્ષી મિત્રો તે શ્રી બટુભાઈ (રામનારાયણ પાઠક), શ્રી હીરાલાલ પંડ્યા (સ્વ. મોટાભાઈના મોટા પુત્ર જે અમેરિકા જઇને ખેતીવાડીની ઉચ્ચ પદવી લઇ આવી પાછળથી ગ્વાલિયરના ડાયરેક્ટર ઑફ એગ્રીકલ્ચર બન્યા છે), વખતો વખત મહેમાન થતા શ્રી મણિલાલ કોઠારી, સ્વામી શ્રી સ્નેહજ્યોતિ વગેરે મંડળ. એ બધા કાવ્ય, સાહિત્ય, ચારિત્ર્ય,વકતૃત્વ વગેરેના ઉપાસકો અને ઉપર મોટાભાઇની નિર્મળી છાયા. અમે એચાર તરુણો તેમના ઉપમંડળ જેવા તેમની પ્રવૃત્તિઓના આશકો અને પ્રશંસકો હતા. એ વખતે ગિજુભાઇ 'વિનાયક'ના નામથી લેખો લખતા અને છાપામાં જે 'વિનાયક'નામ આવે છે એ અમારા મિત્ર છે એવો અમને પોરસ રહેતો. ગિજુભાઇનાં પહેલી વારનાં પત્ની ગુજરી જતાં થોડા વખતે તેમનું ફરી લગ્ન થયું. અમને એ લગ્નમાં નવીનતા એ લાગી કે એ વખતના કેળવણી પામેલા ઘરના એ જમાઇ બન્યા હતા. આજે તો એમણે એ કેળવણીને ગામડીઆ અને ઘરેડીઆ ઠરાવી દીધી છે.

ગિજુભાઇ એ વખતે કૉલેજના પ્રીવિયસ ક્લાસનો અભ્યાસ પૂરો કરી રહ્યા હતા, પણ કુટુંબની ભીડને લીધે એ છોડી તેમણે આફ્રિકાની એક સૉલિસિટરની પેઢીમાં ઑફિસ-ક્લાર્ક તરીકે નોકરી સ્વીકારી. આફ્રિકા જવાની તેમની તૈયારીઓ અમારી નજર સામે જ થઇ. અમારી ભૂગોળદૃષ્ટિ એથી વિસ્તાર પામી. નકશા પરના કોઈ મુલકમાં તે ખરેખર જવાના હતા એ વાતે અમારામાં ખૂબ કુતૂહલ અને જિજ્ઞાસા વધારી દીધાં. નાઇરોબીમાં તેમને રહેવાનું હતું.

એમના ગયા પછી એમના ત્યાંના પત્રોની વર્ણનની સજીવતા અને સચોટતાએ એ જીવનનાં સુંદર સ્મરણો આલેખ્યાં છે. જેટલા અનુભવો, જેટલી રખડપટ્ટીઓ ને માનવપરિચયો ત્યાં તેમણે કર્યા તેનું આલેખન કરતાં કરતાં ગિજુભાઇએ નવી જીવનદૃષ્ટિ અને ગૌરવ મેળવ્યાં છે. ગંભીર અભ્યાસની સાથે એ રમૂજોના ખૂબ શોખી છે, એટલે પોતાના નોકરો કે નાનાં લાગતાં પાત્રો ઉપરે તેમણે એ વખતે લેખો લખેલા અને અમે આખા મંડળે તેનો ગર્વ કરવાનો ઇજારો રાખેલો.

સૉલિસિટરની ઑફિસમાં તેમણે કાયદાબાજીનો સરસ અનુભવ મેળવ્યો અને તેમને થયું કે વકીલાતની પરીક્ષા પસાર કરી હોય તો સ્વતંત્ર જીવન પ્રાપ્ત

'બાલમંદિર'ની પ્રવૃત્તિથી આજે દેશનો એકેએક ભાગ જાણીતો છે. ઠામઠામ એ પ્રણાલી ચાલુ થઇ છે, અને એણે બાલશિક્ષણની કાયાપલટ કરી નાખી યુગપ્રવર્તક કાર્ય કર્યું છે. બાળકોના અંધારમય જીવનમાં પ્રકાશ, પ્રવૃત્તિ અને વિકાસનાં ખાતર પૂરી તેને જગતના પ્રગતિશાળી માનવીઓની હરોળમાં લાવનારી પુણ્યપરબો આજે ગુજરાતમાં મંડાવા લાગી છે. ને 'બાલમંદિર' એટલે ગિજુભાઇ. એ પાવનકારી પ્રવૃત્તિના ઉત્પાદક ને પ્રચારક તરીકે ગુજરાત આખું યે એમને ઓળખે છે. તેના પાયામાં ગિજુભાઇના સમગ્ર જીવનની શ્રદ્ધા, ઉપાસના અને સ્વાર્થત્યાગની પૂરણી થઇ ગઈ છે. ગુજરાત આજે એમનું સન્માન કરે છે એ પ્રસંગે એમનાં પૂર્વ જીવનનાં આ સ્મરણો ઉચિત થઇ પડશે.

કરી શકાય. એટલે નોકરીની મુદ્દત પૂરી થઇ કે પાછા આવ્યા હિંદુસ્તાનમાં અને એ મૂછાળા મર્દ પાછા વિદ્યાર્થી બની કાયદાનાં થોથાં ભણવા મુંબાઇમાં રહ્યા. એ વખતે તેમના જૂના મિત્ર રામનારાયણ પાઠક, મહાદેવભાઇ દેસાઈ વગેરે મંડળ પરેલમાં મગનબાગમાં એક જૂથ કરી રહ્યું હતું. પણ કોઈને વિલાસ કે વિહાર કરવાનો લેશ પણ સમય નહોતો. દિવસે સવારથી ટ્યૂશનો કે નોકરી કરી ખર્ચ કાઢવો, સાંજે કાયદાના વર્ગો ભરવા, રાત્રે પરીક્ષાની તૈયારી કરવી. એ દિવસો પાઇપાઈના હિસાબ રાખી ગુજારો કરવાના હતા. એ વખતે શ્રી અમૃતલાલ શેઠ, શ્રી ચૂડગર વગેરે તેમના સહાધ્યાયીઓ હતા. મેં પણ એ વખતે એ મંડળની હૂંફે મગનબાગમાં ઓરડી રાખેલી. રૂા. ચારની એ ઓરડીમાં શેઠ, નોકર, રસોઇઓ અને વિદ્યાર્થીના પાઠ વારાફરતી ભજવી લેતા. અહીં ગિજુભાઈ પાસેથી જીવનનું ઘડતર કરનારૂં સાહિત્ય મને બહુ મળી ગયું. એ વખતે મને તેનાથી ઘણો વેગ અને આશ્વાસન મળતાં. ફ્રાંકાલન, લિંકન વગેરેનાં ચરિત્રો વાંચી અમે અમારી દિવસની પ્રવૃત્તિઓનો હિસાબ રાખતા, ચારિત્ર્યદોષોના માર્ક કાપતા, નિયમિતપણું સાચવવા શરીર કપાઇ જાય તો પણ મથતા; અને જ્યારે મનમાં મૂંઝવણ લાગે ત્યારે રજાના દિવસે ગિજુભાઇની વાતો સાંભળી વિસામો મેળવતા.

એ બધાએ વકીલી પરીક્ષાઓ આપી દીધી કે ટપોટપ મુંબાઇ છોડી દેશમાં સ્થાન જમાવવા ચાલ્યા ગયા. ગિજુભાઇએ શ્રી ચૂડગરની સલાહ અને સૂચનાથી વઢવાણ કૅમ્પમાં ધામા નાખ્યા અને એ મંડળે ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ માટે વકીલી અભ્યાસના વર્ગો ખોલ્યા. ઘરમાં બાળકો--પત્નીઓના ભાર વહેતા આ ગૃહસ્થોએ ફરી વાર વિદ્યાર્થી જીવન ગાળી નવી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી એમાં તેમનો જબરો વિજય હતો.

અમારો સ્નેહ અખંડ હતો. ગિજુભાઇ વખતોવખત તેમને ઘેર આવવા લખતા. મને અને ગિજુભાઇને વાર્તા કહેવા--કહેવડાવવાનો બહુ શોખ હતો; તે એટલે સુધી કે કોઇ બેત્રણ મિત્રો બેઠા હોય ત્યારે નકામી વાતો કરવા કરતાં કોઇએ જે એકાદ અંગ્રેજી કે ગુજરાતી નવલ વાંચ્યું હોય તેમાંથી ભાવપૂર્વક રસ જમાવીને વાર્તા જ કહેતા. મારી કથનશૈલીને ગિજુભાઇએ વખાણેલી હતી એટલે હું તેમને વધારે ચાહતો. ઘણી વાર તે મને કલાકારોની વાતો પણ વીણી લાવી આપતા. આ માનસિક સહચારે અમારો સંબંધ ટકાવ્યો છે.

ભાવનગર જતાં હું એકવાર વઢવાણ કૅમ્પ ઊતરી ગયો અને ગિજુભાઇને ઘેર મહેમાન થયો. તેમને ત્યાં એક બાળક જન્મ્યું હતું અને તેની જાતજાતની ચેષ્ટા નિહાળવામાં, તેને રમાડવામાં ગિજુભાઇને બહુ આનંદ થતો મેં જોયો. એ વખતમાં ઘરના પુરુષો નાના બાળક ઉપર એટલી ચીવટ અને ધ્યાન આપે એવું નૂજ દેખાતું. રાત્રે અમે ખૂબ જાગ્યા ને વાતો કરી; એમાં એમના બાળકને કેમ કેળવવો તેના જ વિચારો

ગિજુભાઇ - વઢવાણમાં વકીલાત કરતા ત્યારે

તે જણાવતા. સૌ. જયાબ્હેનને પોતાનું ઘર મળ્યું હતું, વિદ્વાન પતિ હતા, રૂપાળું બાળક હતું, એટલે એ વખતે એમનાં તેજ અને ઉલ્લાસ જોવા જેવાં હતાં; અને ગિજુભાઇની આવક પણ એક ગૃહસ્થને છાજતી હતી.

એકાદ વર્ષ બાદ મને ખબર મળ્યા કે ગિજુભાઇ તો વકીલાત છોડી દઇને કેળવણીના ક્ષેત્રમાં પડવા માગે છે. તેમના હાથમાં એક કેસ હતો. તેમનો અસીલ સાચો હતો, છતાં સામા પક્ષના વકીલ ન્યાયાધીશના સંબંધી હોઈ તેને ઘેર જ મહેમાન થયા હતા અને કેસ પણ તેના જ લાભમાં ઊતર્યો. આને પરિણામે આ બધી માનવ વિકૃતિ અને નિર્બળતાઓનું મૂળ માનવીના ઘડતરમાં અને કેળવણીમાં જ છે એ ગિજુભાઇને લાગી ગયું અને તેમણે પોતાનો માર્ગ પલટ્યો. ખરી વાત તો એ છે કે ઉંડાણમાં ચિરકાળથી સત્ત્વ શોધતું તેમનું મન કોઇ નવો પ્રકાશપંથ શોધી રહ્યું હતું.

બીજી વાર હુ વતનમાં ગયો ત્યારે તો ગિજુભાઇએ શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવનમાં આજીવન સભ્ય તરીકે નોંધણી કરાવી દીધી હતી અને એક નવી શિક્ષણપદ્ધતિ પર આદર્શ શાળાની તૈયારી કરી સ્થાપના દિન જાહેર કરી દીધો હતો.

હું મળ્યો ત્યારે એ બધો વૃત્તાંત તેમણે જણાવ્યો. આ નવી શાળાને તે 'નવી પ્રાથમિક શાળા' કે એવું નામ આપવાના હતા. મેં વાતવાતમાં કહ્યું કે એ નામ તો પદ્ધતિદર્શક અથવા શાસ્ત્રીય છે. બાળકોની શાળાને તો કંઈક રંગીલું નામ આપવું જોઇએ. શાળા શબ્દ જ મને તો અકારો લાગતો. શાળાઓમાં અને ઑફિસમાં મને ફેર ન લાગતો. મેં બાલમંદિર નામ સૂચવ્યું અને ગિજુભાઇએ તે ઉપાડી લીધું.

પણ મને એ વાતની વિસ્મૃતિ થએલી તે ગિજુભાઇએ જ તાજી કરાવી આપી

ગિજુભાઇ પ્રથમથી જ જૂની પ્રણાલીઓની મશ્કરી કરતા, પણ તે સાથે માનવીના ઉચ્ચ સંસ્કારો માટે કલા, વાર્તા, ઉત્સવો વગેરેનો સ્વીકાર અને આદર કરતા. બાળકો સાથેના વર્તાવ માટે તેમણે જે નવી પ્રણાલી, તેને લગતું સાહિત્ય અને સક્રિય પ્રયોગો કરી અનેકમાં તેનો ઉગમ કર્યો છે એનું સમગ્ર અવલોકન કરતાં લાગે કે એમણે એકલાએ એક સંસ્થાનું કામ કર્યું છે. ગ્રંથોના ગ્રંથો દોહી કાઢી તેનો સરળ શાસ્ત્રીય નાચોડ ભાષામાં ઉતારી કઇંકને તેના અભ્યાસી બનાવ્યા, લોકસાહિત્યની ગંગા શાળાના અભ્યાસમાં ઉતારી અને તરતું વાર્તા સાહિત્ય આદરણીય બનાવ્યું. એ પડી જતી મહોલાતો બચાવીને એમણે દેશનાં બાળકોનાં માનસ માટે સમૃદ્ધ અને રૂચિકર પદાર્થો ભંડાર્યા છે. પોતાના દેશની એ અપ્રતિમ સેવાવડે એમણે આચાર્યપદ સિદ્ધ કર્યું છે. આ યુગના વિધાતા મંડળના એ એક આર્ષ દ્રષ્ટા છે. ગુજરાત તેમનો આદર અને સત્કાર કરે એટલો ઓછો છે. તેમના હાથમાં એક સુસજ્જ વર્તમાનપત્ર અને કલામય મુદ્રણાલયવાળી સંસ્થા હોય તો તે વિલાયતના મિ. આર્થર મી જેટલી સાહિત્યસૃષ્ટિ વિસ્તારી શકે એવી વ્યાપક પ્રતિભા ધરાવે છે. ગિજુભાઇનું ચિરાયુષ હો અને આ ભાવના પૂર્ણ થાઓ.

ર.મ.શ.

● કરાંચીમાં ભરાનારા ૧૩મા સાહિત્ય સંમેલન પ્રસંગે એક કલાપ્રદર્શન ભરાવાનું નક્કી થયું છે ને તેમાં સહકાર આપવા કલાકારો, સાહિત્યકારો; ચિત્રકારો, ફોટોગ્રાફરો વગેરેને આ યાદીમાંથી કોઇપણ નિયમને લગતા નમૂનાઓ પ્રદર્શન સમિતિને મોકલાવી આપવાની મંત્રીઓની વિનંતિ છે: મહાગુજરાતના છાપેલા કે હસ્તલિખિત સામયિકો, પ્રાચીન હસ્તલિખિત પુસ્તકો, ઐતિહાસિક શસ્ત્રો, વાદ્યો તથા બીજાં સાધનો, વિવિધ પ્રકારની ચિત્રકલા, ભરતકામ, ગૂંથણકામ, કોતરકામ, રંગોળી, ફોટોગ્રાફો, લેખકોના હસ્તાક્ષરો કે નોંધો તથા ઘરશણગારની બીજી વસ્તુઓ. ઉપરાંત, સંમેલનને અંગે શુદ્ધ ભાષાશાસ્ત્ર, સાહિત્ય, કલા, સમાજશાસ્ત્ર, જીવનચરિત્ર, ઇતિહાસ–વિજ્ઞાન અને કાઠિયાવાડ. કચ્છ તથા સિંધના વિશિષ્ઠ કલાસાહિત્યનાં જુદાં જુદાં અંગો પર નિબંધો માટે પણ વિનતિ બહાર પાડી છે, જેની વિગતવાર યાદી સંમેલનના નિબંધસમિતિના મંત્રી જનકરાય છે બુચને લખવાથી મળી શકશે.

● અમેરિકાની ન્યૂ હિસ્ટરી સોસાયટીએ જગતમાં શાંતિ કેમ સ્થપાય એ વિષય ઉપર પોતાના વિચારો જણાવવા દુનિયાભરના વિચારકોને જાહેરઆમંત્રણ આપેલું. એ હરીફાઇમાં દુનિયા આખીમાંથી કુલ ૩૧૩૬ નિબંધો આવ્યા છે. તેમાં એશિયાના ફક્ત ૩૮૮. અને તે પૈકી એકલા હિંદના જ ૨૧૦ છે.

ડૉ. જાયસવાલ

ભવિષ્યની આગાહી તો હું નથી કરી શકતો, પણ તા. ૪ થી ઑગસ્ટ ૧૯૩૭ના રોજ વિદેહ થએલા ડૉક્ટર કાશીપ્રસાદ જાયસવાલ માટે હું તટસ્થ રીતે કહી શકું છું કે હજુ સુધી એવો મહાન વૈજ્ઞાનિક ઐતિહાસિક ભારતમાં નથી થયો. હરેક ભારતીયની એ ઇચ્છા હોવી જોઇએ કે 'પુત્રાદિચ્છેત્ પરાજયમ્'—આપણી સંતતિ જ્ઞાનમાં આપણને પરાજિત કરે; પરંતુ એ નિઃશંક છે કે જાયસવાલજી સમાન વિદ્વાન પેદા કરતાં ભારતને સમય લાગશે. પુરાલિપિ (જૂની લિપિ ઉકેલવાની વિદ્યા), મુદ્રાતત્ત્વ (પ્રાચીન સિક્કાઓનું શાસ્ત્ર), ઇતિહાસ આદિ ભારતીય સંસ્કૃતિના ઇતિહાસના અંગોના એ એટલા તો મહાન વિદ્વાન હતા કે એમના માટે એ કહેવું મુશ્કેલ હતું કે પુરાતત્ત્વ એમનો વિષય હતો કે મુદ્રાશાસ્ત્ર, પુરાલિપિ યા ધર્મશાસ્ત્ર.

જાયસવાલજીના હૃદયમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ માટે અત્યત ગૌરવ હતું. સામ્યવાદી વિચારોના સંપર્કમાં એ બહુ વહેલા આવ્યા હોવાથી અંધ રાષ્ટ્રભક્ત નહોતા; છતાં એ માનતા કે સામ્યવાદને પણ પોતાના રાષ્ટ્રથી જ આરંભ કરવો પડશે. ઇતિહાસના સંબંધમાં એમના વિચારો બહુધા ક્રાન્તિકારી રહેતા. ઇસુથી પણ શતાબ્દીઓ પૂર્વે ભારતમાં શક્તિશાળી પ્રજાતંત્રો હોવાની વાતનો એમણે માત્ર દાવો જ નથી કર્યો, પણ સાહિત્યિક, પારંપરિક અને મુદ્રાવિષયક પ્રમાણોથી એમણે એ એટલી દૃઢતાથી સિદ્ધ કરી દીધું છે કે પાશ્ચાત્ય ઐતિ-

પુરાવિદ્યાપંડિત ડૉ. કાશીપ્રસાદ જાયસવાલ

હાસકોને પણ એમની સામે સર ઝુકાવવું પડ્યું છે. વિન્સેન્ટ સ્મિથ અને સર જૉન માર્શલ જેવાને એમનાં ઐતિહાસિક પ્રમાણો સ્વીકારવાં પડ્યા છે.

પુરાણી, ઘસાએલી ને લુપ્તપ્રાય લિપિઓ ઉકેલવામાં તો એ જાણે બાજીગર હતા. એ વિષયમાં દક્ષિણના એક ઇતિહાસજ્ઞે એમને સવાલ કરેલો, તેનો તેમણે જવાબ આપેલો, 'હું શું ઉકેલું છું? ઉકેલવાવાળો તો કોઈ બીજો જ છે. એ મારા હૃદયમાં એ વાતો સ્પષ્ટ રીતે લખી દે છે.' આ જવાબ સાંભળી એ ધાર્મિક વૃત્તિના વિદ્વાનને સંતોષ થયો. એને શી ખબર કે જાયસવાલજી ઈશ્વરવાદથી અનેક ગાઉ દૂર રહેતા!

એમનો જન્મ ઇ. ૧૮૮૧ના નવેમ્બરની ૨૭મીએ બિહારમાં આવેલા મિર્ઝાપુર ગામમાં થયો હતો—આપણા પ્રાંતમાં પાલખીઓ ઉઠાવવાનું કામ કરનાર ભોઇ લોકના જેવી, સમાજના નીચલા થરની ગણાતી, બિહાર પ્રાંતની કહાર જાતિમાં. એમના પિતા મહાદેવપ્રસાદ ત્યાંના લાખના એક શાહ વેપારી હતા. સૌથી મોટા પુત્ર હોઇ, ખૂબ લાડકોડથી માતપિતાએ એમને ઉછેરેલા. પ્રાથમિક અભ્યાસ મિર્ઝાપુરની મિશનશાળામાં કર્યો. તે વેળા એમને એક મસ્ત સાધુ સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરાવવા ઘેર આવતા. એ વિરક્ત સાધુ પોતાની રસોઇ પકાવવા માત્ર એક માટીની હાંડી પોતાની પાસે રાખતા હોવાથી તેઓ 'હાંડિયા બાબા' તરીકે ઓળખાતા હતા. એમના વિરકત જીવને બાળક કાશીપ્રસાદ પર ઘણી પ્રભાવશાળી અસર કરી હતી. એ સમયમાં સ્વામીશ્રી દયાનન્દજીએ ઉત્તર ભારતમા વેદધર્મનો ધ્વજ ફરકાવવો શરૂ કરેલો. કાશીપ્રસાદના પિતા કે એમના આ શિક્ષાગુરુ જો કે આર્યસમાજી નહોતા, પરંતુ કંઇક બુદ્ધિવાદી હોઇ, દયાનન્દજીનાં મંતવ્યો સાથે સહમત હતા. આ સંસ્કારની અસરથી બાલક કાશીપ્રસાદના મનમાં અનિષ્ટ વહેમો ઘર કરતા રહી ગયા હતા. પ્રાથમિક અભ્યાસ પછી બનારસની કવીન્સ કૉલેજમાં તે જોડાયા. પણ એફ.એ. માંથી જ ભણતર છોડી દીધું મિર્ઝાપુર, ઝાલદા, કલકત્તા વગેરેમાં પિતાની વખારો હતી ને વેપાર પણ ધમધોકાર ચાલતો, એટલે એમના કૉલેજ છોડવા સામે કોઇએ વાંધો પણ ન લીધો.

પણ થોડા વર્ષ રહી, પાછી એમની જ્ઞાનપિપાસા જાગી ઊઠી ને એમણે વિલાયત જઇ શિક્ષણ લેવાનો ઇરાદો કર્યો. નિરામિષાહારી કુટુંબે વાંધો લીધો, પણ એમણે આગ્રહ ન છોડ્યો ને આખરે એક બ્રાહ્મણ રસોયાને લઇ, ઇ. ૧૯૦૬ના ઑગસ્ટની ૪થીએ એ વિલાયત ઉપડ્યા ને ત્યાં જઈ ઑક્સફર્ડની જીસસ કૅાલેજમાં જોડાયા. ત્યાં ચીની ભાષા પણ એ શીખ્યા ને વિશ્વવિદ્યાલયમાં એના 'ડેવીસ સ્કૅાલર' રહ્યા. ઇ. ૧૯૦૯માં માનસહિત ઇતિહાસમાં એમ.એ. ની ઉપાધિ મેળવી. ૧૯૧૦માં 'લિંકન ઇન' માં બૅરિસ્ટરી પસાર કરી ને એ જ સાલના જુલાઇમાં પાછા દેશમાં આવ્યા. થોડો વખત મસુરીમાં રહ્યા ને પછી કલકત્તા હાઇકોર્ટમાં પ્રૅક્ટિસ શરૂ કરી.

ઑક્સફર્ડના વસવાટ દરમિયાન લાલા હરદયાલ સાથે એમની ગાઢ મિત્રતા બંધાઇ, જે છેવટ સુધી એવી જ રહી. લાલા હરદયાલની જેમજ યુવાન જાયસવાલ પણ બુદ્ધના ઉપદેશ અને સામ્યવાદ તરફ બહુ આકર્ષાયા હતા. તેમની જેમ એમને પણ ભારતમાં ક્રાન્તિ અને સ્વતંત્રતાનાં સ્વપ્નાં જોવાં હતાં. ને તે પાછળ એ સમય પણ પુષ્કળ ખર્ચતા. વિલાયતી પોલીસને જાણ થઇ ગઇ હતી કે શ્યામજી કૃષ્ણ વર્મા, હરદયાલ અને બીજા ભારતીય ક્રાન્તિકારીઓ સાથે જાયસવાલજી ઘનિષ્ટ સંબંધ ધરાવે છે, પછી એ એમને ચેન લેવા દે ખરી? કલકત્તા વિશ્વવિદ્યાલયે એમને અર્થશાસ્ત્રના પ્રોફેસર નીમ્યા, પણ સરકારે સર આશુતોષ મુકરજીના વિરોધ છતાં એ નીમણુક રદ કરી.

કલકત્તામાં પ્રેકટીસ શરૂ કરી હતી, પણ જાયસવાલજી એમાં બીલકુલ લક્ષ ન આપતા. પૈસાની કમી તો હતી જ નહિ. પિતાની કલકત્તાની વખારેથી ખર્ચ મળ્યે જતું ને એ મનગમતાં પુસ્તકો વાંચ્યે રાખતા. પરંતુ ૧૯૧૪માં બિહારનો અલગ પ્રાન્ત બનવાથી એ પટણા ચાલ્યા ગયા ને ત્યાં મન દઇ પ્રૅક્ટીસ શરૂ કરી. ઇ. ૧૯૧૫માં ભારતીય ઇતિહાસની ગવેષણા માટે બિહાર–ઉડીસા રિસર્ચ સોસાએટીની ત્યાં સ્થાપના થઈ. તેના સંસ્થાપકોમાંના જાયસવાલજી એક હતા, પણ પછી તો એ જ સંસ્થાના ને તેના જર્નલના પ્રાણ બની રહ્યા. એમના સંપાદન નીચે દુનિયાની અન્વેષણ–પત્રિકાઓમાં એ જર્નલનું સ્થાન બહુ ઊંચું ગણાવા લાગ્યું.

ઇ.૧૯૧૭માં એ કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં ટાગોર લૉ પ્રોફેસર નિમાયા ને 'મનુ અને યાજ્ઞવલ્કય'ના નામે એક અંગ્રેજી વ્યાખ્યાન પ્રસિદ્ધ કર્યું. ભારતના પ્રાચીન વિધાન સંબંધેના એ ગ્રંથની ઘણા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ પુષ્કળ પ્રશંસા કરેલી છે. એ પછી એમના હાથે લખાએલા અન્વેષણ સંબંધના લેખોની સંખ્યા સેંકડોની થવા જાય છે. ભારતીય ઇતિહાસમાં એમણે જ્ઞાતવ્ય એટલા વિષયોને સમાવ્યા છે કે ભવિષ્યનો ઐતિહાસીક એમનું નામ સદા ગૌરવ અને કૃતજ્ઞતાથી લીધા કરશે. ભારતીય ઇતિહાસ વિષયક એમણે જે અનેક પુસ્તકો લખ્યાં છે તેમાં 'હિન્દુ રાજનીતિ—(Hindu Polity)' મુખ્ય છે. એને કોઇ ભારતીય ઇતિહાસમાં ક્રાન્તિ પેદા કરનાર ગ્રંથ કહે, તો પણ નવાઈ નહિ. દેશ પરદેશના ઘણા વિશ્વ-વિદ્યાલયોમાં એ પાઠ્ય ગ્રંથ છે.

ઇ. ૧૯૩૦માં એમનું ગાયકવાડ 'સુવર્ણ જયન્તી વ્યાખ્યાતા'ના સંમાનનીય પદથી સંમાન કરવામાં આવ્યું હતું. એમના પહેલાં એવું સંમાન ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે જ મેળવેલું, ને એમના પછી વિજ્ઞાનાચાર્ય રામને. એ જ સાલમાં એ પટણા ઓરીએન્ટલ કૉન્ફરન્સના સ્વાગતાધ્યક્ષ નિમાયા. એ પછીની સાલે પટણા-મ્યૂઝિયમના પ્રેસિડન્ટ બન્યા, જે પદે છેવટ સુધી રહ્યા. ૧૯૩૩માં બિહારપ્રાન્તીય સાહિત્ય સંમેલનના અને વડોદરામાં ભરાએલી ઓરીએન્ટલ કૉન્ફરન્સના પ્રમુખ ચૂંટાયા તથા ૧૯૩૫ ને ૧૯૩૬માં બે વખત એ ભારતીય મુદ્રાસમિતિના પણ પ્રમુખ રહ્યા. એ પહેલા જ હિંદી હતા, જેમને લંડનની રૉયલ એશિયાટિક સોસાએટીએ પોતા તરફથી વ્યાખ્યાન આપવા નિમંત્ર્યા હોય.

જાયસવાલજીની પ્રતિભા સર્વતોમુખી હતી. એમના રાજનૈતિક વિચારો ઉગ્ર સામ્યવાદી હતા. પરંતુ વિલાયતથી હિંદ વળી આવ્યા પછી કરવા માંડેલા ઐતિહાસિક અનુશીલને એક રીતે એ વિચારોને દબાવી રાખ્યા હતા. અંગ્રેજ ઇતિહાસલેખકોનો સામ્રાજ્યવાદ અને એ ઉદ્દેશ માટે ભારતીય ઇતિહાસના ગૌરવપૂર્ણ પૃષ્ઠોમાં સત્યની થતી હત્યા એમનાથી સાંખી ન ગઇ ને એ પક્ષપાત ફોડવા પાછળ જ એ મંડ્યા રહ્યા. આત્મસન્માનના એ પક્કા હિમાયતી હતા. એ કારણે તો સડેલાસડેલા વકીલબૅરિસ્ટરો જ્યાં ગવર્મેન્ટ એડવોકેટ, હાઇકોર્ટ જજ અને પટણા વિશ્વવિદ્યાલયના વાઇસ ચૅન્સેલરો બની ગયા ત્યાં જાયસવાલજીનો કોઇએ ભાવ પણ ન પૂછયો!

ચાલુ સાલના 'મૉડર્ન રીવ્યુ'ના એક અંકમાં ઍસેમ્બલીની ચૂંટણી ને જમીનદારી પ્રથાનો નાશ કરવાના સંબંધમાં એમણે જે લેખ આપ્યો હતો

શ્રી રાહુલ સાંકૃત્યાયન

આ લેખના લેખક શ્રી રાહુલ સાંકૃત્યાયનની ઓળખ પણ સાથોસાથ કરી લેવી ગુજરાત માટે જરૂરી છે. આજથી ચુમાળીસ વર્ષ પર યુક્ત પ્રાંતમાં આવેલા આઝમગઢ જીલ્લાના કનૈલા ગામમાં એમનો જન્મ થએલો. ૧૬ વર્ષની વયે સંસ્કૃત ભાષા શીખવા બનારસ ગયા. ૨૦ વર્ષે વૈષ્ણવમાર્ગ સ્વીકાર્યો ને પછી સીલોનમાં સંસ્કૃત શિક્ષક તરીકે રહ્યા. ત્યાં આર્યસમાજના સંપર્કમાં આવ્યા, જેથી એમની બૌદ્ધિક ભૂમિમાં બે બી વવાયાં—એક રાષ્ટ્રપ્રેમનું ને બીજું દર્શનનું.

સીલોનમાં વિદ્યાલંકાર કૉલેજમાં બૌદ્ધ ત્રિપિટકોમાં એ પારંગત બન્યા ને પછી તિબેટની સફરે ઊપડયા. ત્યાં અથાક સંશોધન કરી, ઇ. ૧૯૩૦માં પાછા ફર્યા ત્યારે બાવીસ ખચ્ચરો ભરીને તિબેટમાંથી બુદ્ધ ધર્મના જૂના હસ્તલિખિત ગ્રંથો, ચિત્રો વગેરે લાવ્યા, જેમનું સંશોધન કરી છપાવવાની પ્રવૃત્તિ હાલ ચાલી રહી છે. સ્વ. જાયસવાલના કહેવા મુજબ હિંદને તેમની એ ભેટ 'શકવર્તી' બની છે.

આજ પણ ત્રીસ વર્ષ જેટલી વયના દેખાતા રાહુલજીની આંખોમાં જેટલી પ્રભા છે, એટલો જ ચહેરા પર તરવરાટ તરી આવે છે. તિબેટની મુસાફરી પછી વૈષ્ણવમાર્ગના વૈયક્તિક ઈશ્વર પરથી એમનો વિશ્વાસ ઊડી જઇ ઇ. ૧૯૩૦માં એમણે બૌદ્ધધર્મ સ્વીકાર્યો છે.

ને તિબેટની એમની એ સફર પણ ઓછી સાહસી ન હતી. આજ પણ તિબેટની કે બ્રિટિશ સરકાર ત્યાં જવાનો ભાગ્યે જ પરવાનો આપે છે, તો રાજદ્વારી કારણો માટે બે વાર જેલ જઇ આવેલા (૧૯૨૪ અને ૧૯૨૬માં) તથા રાજદ્વારી નેતાઓના નિકટના સંપર્કમાં રહેતા રાહુલજીને તો કયાંથી જ આપે? પણ એ વગર પરવાને જ સરકી નીકળ્યા ને એવો માર્ગ લીધો કે નેપાલના કમાન્ડર ઇન ચીફના કહેવા મુજબ કોઇ નેપાલી પણ એ રસ્તે જવાની હિંમત આજે યે ન કરે.

તેથી બિહારના જમીનદારો તેમની વિરુદ્ધ પડયા હતા. પણ એમને એની પરવા નહોતી. એ એક જમીનદાર મિત્રને એમણે લખેલા એક પત્ર પરથી જણાય છે. એમાં એમણે લખેલું: '. . . . . . આપ આ ગ્રહના એક મહાન અન્યાયને કાયમ બનાવી રાખવા ચાહો છો ને મને એ માટે રોવા ને આંસુ વહાવવાનો અધિકાર પણ દેવા નથી ચાહતા! હું આ ભૂમિને બુદ્ધની આપેલી આ ભેટ, કે ભારતીય હોવાને કારણે પીડિતો માટે ચિંતા કરવી ને દ્રવિત હોવું, નથી ભૂલી શકતો . . . . . . સત્ય અપ્રિય હોય તો આપ ભલે તે પસંદ ન કરો. પણ સત્ય ન બોલવા કરતાં હું આપણી જાતિની સમસ્ત સંસ્કૃતિ ને સાહિત્યથી મારી જાતને વંચિત કરી દઇશ. "અપ્રિયસ્ય પથ્યસ્ય વક્તા શ્રોતા ચ દુર્લભઃ"—છતાં એવી દુર્લભ વસ્તુ આ દેશમાં સદા વિદ્યમાન રહેશે.'

જાયસવાલજીએ વિલાયત પ્રવાસના સમયે સામ્યવાદ તથા બીજા વિષયો પર કેટલાયે લેખ નાગપુરથી નીકળતા 'હિન્દી કેસરી'માં છપાવ્યા હતા. ઇ. ૧૯૧૫ના અરસામાં પટણાથી બહાર પડતા 'પાટલિપુત્ર'નું સંપાદન પણ એમણે કરેલું. ૧૯૧૩થી 'મૉડર્ન રીવ્યૂ'માં એમના લેખો શરૂ થયા. પટણાના 'સર્ચલાઇટ'માં પણ એમણે ઘણા લેખો આપ્યા છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ આપનારી સંસ્થાઓ પ્રત્યે એમની સહાનુભૂતિ અપૂર્વ હતી. પોતાના જીવન દરમિયાન જે વિશાળ અને મૂલ્યવાન પુસ્તકાલય એમણે વસાવ્યું હતું તે સઘળું એમણે માલવીયજીના બનારસના હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલયને ભેટ આપવાનું પોતાના મૃત્યુપત્રમાં સૂચન કર્યું હતું.

તેઓ સ્વભાવે બહુ સહૃદય અને હસમુખા હતા. બાળકો, ફૂલો ને પશુપક્ષીઓના બહુ શોખીન હતા. પૈસાથી એ બહુ બેપરવા રહેતા. હદ ઉપરાંત ખર્ચ કરતાં ક્યારેક એમનાં પત્ની વાળતાં તો તરત ઉત્તર આપતા, 'તું તો શું વાણિયાની દીકરી છે?'

એમના જીવનની એ ખાસ મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી કે કૅમ્બ્રિજ વિશ્વવિદ્યાલયે બહાર પાડેલી ઐતિહાસિક ગ્રંથમાળાના ઢંગ પર, ભારતના પ્રાચીનતમ યુગથી માંડીને આધુનિક કાલ સુધીનો એક ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ કરવો; એ ઇતિહાસ પ્રત્યેક યુગના પ્રામાણિક વિશેષજ્ઞો દ્વારા લખાવવામાં આવે ને એનું સંપાદન પોતે કરે. એ માટે આંધ્ર વિશ્વવિદ્યાલય જોડે એમણે પત્રવ્યવહાર કરી જોએલો, પણ એ યોજના પાર ન પડી. એમના અવસાન પછી ભારત એમની એ ઇચ્છાની પરિતૃપ્તિ કરી એમનું સાચું તર્પણ કરે.

('વિશાલ ભારત'માંના શ્રી રાહુલ સાંકૃત્યાયનના લેખ ઉપરથી)

બૌદ્ધ ધર્મના એમના તલસ્પર્શી જ્ઞાનને લઇને સંઘે એમને 'ત્રિપિટકાચાર્ય'ની પદવી આપી છે ને બનારસની પંડિત-સભાએ 'મહાપંડિત'ની. યુરોપ અને એશિયાના ઘણાખરા દેશોની સફરો કરી, ત્યાંની સામાજિક પ્રણાલીઓનો એમણે અભ્યાસ કર્યો છે. જેટલા તેજસ્વી વિચારો એવી જ એમની તેજસ્વી કલમ છે. પોતાના ખાસ વિષયો ઉપરાંત સમાજ ને રાજકારણ પર પણ એમની કલમ સફળતાથી ચાલે છે.

હિંદની પુરાલિપિના તો એ એવા તજ્જ્ઞ છે કે સ્વ. જાયસવાલને ઘણી વખત તેમની મદદ લેવી પડતી. હાલ તે પાલી ત્રિપિટકોનો હિંદી અનુવાદ કરી રહ્યા છે. એ લખવા પાછળ ને પ્રૂફ વાંચવા પાછળ એ જે અમાનુષી શ્રમ કરી રહ્યા છે તે માટે સ્વ. જાયસવાલે એક વખત તેમને ઠપકો આપતાં કહેલું, 'આવા શ્રમે શંકરાચાર્યનો પણ જલદી અંત આણેલો એ ખબર છે ને?' જવાબમાં રાહુલજીએ કહેલું, 'પણ શંકરાચાર્યની વયની હદ તો હું ક્યારનો યે વટાવી ગયો છું.' આરામની તો એમને તમા જ નથી. પ્રૂફો વાંચતાં થાકે કે તરત 'પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઈરાન' નામના પુસ્તકનાં પાનાં ઘસડવા માંડે. નિષ્ક્રિયતામાં એમની એકે પળ નથી વીતતી.

હાલમાં 'બિહાર ઍન્ડ ઓરિસા રીસર્ચ સોસાએટી'એ તેમની કદર કરી તેમને પોતાના માનનીય સભ્ય બનાવ્યા છે. જેલમાં હતા ત્યારે ઉર્દૂ અને ફારસીનો અભ્યાસ પણ એમણે કરી લીધો છે. જ્ઞાનને સર્વે માણસોના હાથમાં પહોંચતું કરવાના બુદ્ધના ઉપદેશને તે અક્ષરશઃ પાળે છે. એમના અભ્યાસના વિષયો પણ તરેહવાર છેઃ ડાર્વિન અને સામ્યવાદ ઉપર એ લખે છે ને ભાષાશાસ્ત્ર તથા સ્વરશાસ્ત્ર જેવા વિષયો પર પણ લખે છે; અને એ બધા એક તલસ્પર્શી મીમાંસક તરીકે. 'બુદ્ધચરિત્ર' બહાર પાડી, હાલ તેઓ અંગ્રેજીમાં 'History of Rational Thought' લખી રહ્યા છે.

પડછંદ બાંધો, ગૌર વર્ણ, ભવ્ય વ્યક્તિત્વ અને તેજસ્વી વિચારસરણીવાળા રાહુલજી માટે સ્વ. જાયસવાલજી અનન્ય માન ધરાવતા ને લાલા હરદયાળ જેટલી જ એમની મહત્તા આંકતા. પ્રો. સિલ્વાં લેવી જેવા પણ જેમના લેખો ખાસ અનુવાદ કરીને 'Journal Asiatique'માં છપાવતા એ નવભારતની પ્રતિભા સમા રાહુલજીનો આ ટૂંક પરિચય એમનાં સમર્થ વ્યક્તિત્વની ઓળખાણ આપવા બસ થઈ પડશે.

('મૉડર્ન રીવ્યૂ'માં સ્વ. જાયસવાલે આપેલી પરિચયનોંધ ઉપરથી)

ફોટોગ્રાફી

દુઃખદ અવસાન

ફોટોગ્રાફીની આલમમાં પહેલી હરોળમાં ઊભા રહી શકે તેવા કલાકારોની સંખ્યા હિંદમાં બહુ જૂજ છે; તેમાં યે વિધિએ એમાંના એકને પોતાની પાસે ખેંચી લઇને એ સંખ્યામાં ઘટાડો કર્યો છે. 'કુમાર'ના વાચકો શ્રી સોરાબ ખારેઘાટની ફોટોગ્રાફીથી અજાણ્યુ નથી. તાજેતરમાં અંક ૧૯૦માં તેમનું ચિત્ર અમે પ્રસિદ્ધ કરેલું અને તેમની બીજી ઉચ્ચતર કૃતિઓ વારંવાર 'કુમાર'માં આપવાની અમારી ઉમેદ હતી, એવામાં ગયા માસમાં ૩૫ વર્ષની ભરજુવાનીમાં એ ભાઈનું એકાએક હૃદય બંધ પડતાં અવસાન થયાના ખબર મળ્યા છે. તેમના આ અકાળ મૃત્યુની સખેદ નોંધ લઇને અત્યારે અમે વિરમીશું. ભવિષ્યમાં મહુંમની ટૂંકી જીવનરેખા તેમજ તેમની કલાનો પરિચય કુમારના વાચકોને કરાવવાનો અમારો હેતુ છે. પ્રભુ તેમના આત્માને શાન્તિ આપે.

ફોટોગ્રાફી હરીફાઇનું પરિણામ

આ મહિને આવેલો સંગ્રહ બહુ જ નબળો છે. પહેલા તથા બીજા ઇનામને પાત્ર ચિત્રો નહિ હોવાને કારણે તે બંને ઈનામ મોકૂફ રાખ્યાં છે. ત્રીજું ઇનામ: 'સંતાકુકડી'–ભાઈ બાબુ જેશામ આસર, (કોચીન–મલબાર). નોંધપાત્ર (ગુણ પ્રમાણે): (૧) પ્રતિબિંબ(પાડનારનું નામ નથી); (૨): 'કોમાર્યેતટે–ભાઇ નવનીતલાલ શાહ (વડોદરા), (૩) 'શી ઉતાવળ!' ભાઇ રસિકલાલ ઝવેરી (મુંબાઇ); (૪) 'પાગડના દોરા'–ભાઈ ઠાકોરદાસ પટેલ (ભાવનગર); (૫) 'મૂઠી ધાનને કાજે'–ભાઇ લાલચંદ ગગલાની (ભાવનગર).

રમતમાં ગેલ કરતાં બિલાડીનાં બે બચ્ચાંનો કુદરતી સ્થિતિમાં ફોટોગ્રાફ લેવાનો ભાઇ આસરનો પ્રયાસ પ્રશંસનીય છે. કૅમેરાના શટરની ગતિ વિષયની ક્રિયાની સરખામણીમાં ધીમી હોવાથી બિલાડીનું બચ્ચું કેંક હાલેલું જણાય છે. સહેજ વધુ દૂરથી ફોટોગ્રાફ લેવાયો હોત તો સારૂં હતું. દરેક હરીફે ફોટોગ્રાફની પાછળ ચિત્રનું તેમજ તે લેનારનું પૂરૂં નામ અને ઠેકાણું આપવાં જોઇએ એ સર્વસામાન્ય અને સાદા નિયમનું પણ પાલન ઘણી વાર થતું નથી. એનો દાખલો આવેલું 'પ્રતિબિંબ'નું ચિત્ર છે એના પાડનારનું તથા સૌ હરીફોનું નિયમો તરફ ફરીથી ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. 'પ્રતિબિંબ'નો વિષય મજાનો છે. બંગલાના કૅમ્પાઉન્ડમાં પાણીથી ભરેલી હોજની પાળ પર મૂકેલી ઢીંગલી અને તેના પ્રતિબિમ્બના લીધેલા ફોટોગ્રાફમાં મુખ્ય દોષ ફોકસિંગનો છે. ઢીંગલી બીલકુલ ફોકસ બહાર છે, જ્યારે બંગલાની આકૃતિ પૂરી વિગતો સાથે ચિત્રમાં દેખાય છે. નોંધપાત્ર ઠરેલાં બાકીનાં ચારે ચિત્રોનાં નામ અર્થ વગરનાં, વિષયથી પ્રતિરૂપ યોજાએલાં જણાય છે. ચારથી પાંચ વર્ષની બાળકીના સ્નેહને 'કૌમાર્યેતટે' સંબોધવું એ બેહૂદું નથી લાગતું? વિષયને કૅમેરાના અસ્તિત્વનું ભાન છે એ વસ્તુ ચિત્રમાં સ્પષ્ટ છે. વળી બાળક એક્સ્પોઝર દરમિયાન હાલ્યું છે, એટલે ચહેરો, લાકડાનો ભારી અને હાથ ધ્રૂજેલા દેખાઇ આવે છે. નવા દૃષ્ટિકોણથી મોટરનો ફોટોગ્રાફ લેવાનો ભાઇ ઝવેરીનો આશય સ્તુત્ય છે. માણસના બે પગની વચમાંથી પણ મોટર પસાર થતી હોય તેવું લાગે છે. પણ માણસની આકૃતિ ફોકસમાં નથી; અને તેના પગ ચિત્રમાં જણાતા નથી એટલે વસ્તુની નવીનતા તથા નવીન દૃષ્ટિકોણની મઝા મારી જાય છે. ભાઈ પટેલના ચિત્રના નામનો તો કંઇ અર્થ જ સમજાતો નથી. આબુ ઉપર સૂર્યાસ્ત સમયે પશ્ચિમના આકાશના લેવાએલા ચિત્રમાં સન્ધ્યાની ઝાંખી થાય છે, પણ ફોરગ્રાઉન્ડમાંના ઝાડોનું સંયોજન બરોબર નથી અને વાદળાંનું સ્વરૂપ આહ્લાદક નથી. ભાઇ ગગલાનીએ પીઠ પર બોજાથી લદાએલા મજૂરને ફોટો પડાવવા ઊભો રાખ્યો છે. ચિત્ર જોતાં કોઈ સાહેબની બીકથી અભણ મજૂર ઊભો રહ્યો છે એ વસ્તુનું ભાન થાય છે. બૅકગ્રાઉન્ડમાં તારનો થાંભલો અને બાઇનૉક્યુલરથી સૃષ્ટિસૌન્દર્ય નિહાળતા ભાઇ ગગલાનીના કોઈ મિત્ર ચિત્રની કીમત ઘટાડે છે.

—બલવન્ત ભટ્ટ

આપણી નજરે

● શાંતિ માટેનો નોબેલ પુરસ્કાર ગાંધીજીને અપાવવાની યુરોપમાં હીલચાલ થઇ રહી છે. મોં. રોમાં રોલાંએ પણ તેમનું નામ સૂચવ્યું છે.

● મદ્રાસના તિરૂકોઇલુર તાલુકાના પાદુર ગામમાંથી સમ્રાટ અશોકની મહોર સાથેના સોનાના કેટલાક સિક્કા હાથ લાગ્યા છે. એ મુજબ અશોકનો રાજ્યકાળ આજથી ૨૧૯૦ વર્ષ પૂર્વેનો થવા જાય છે.

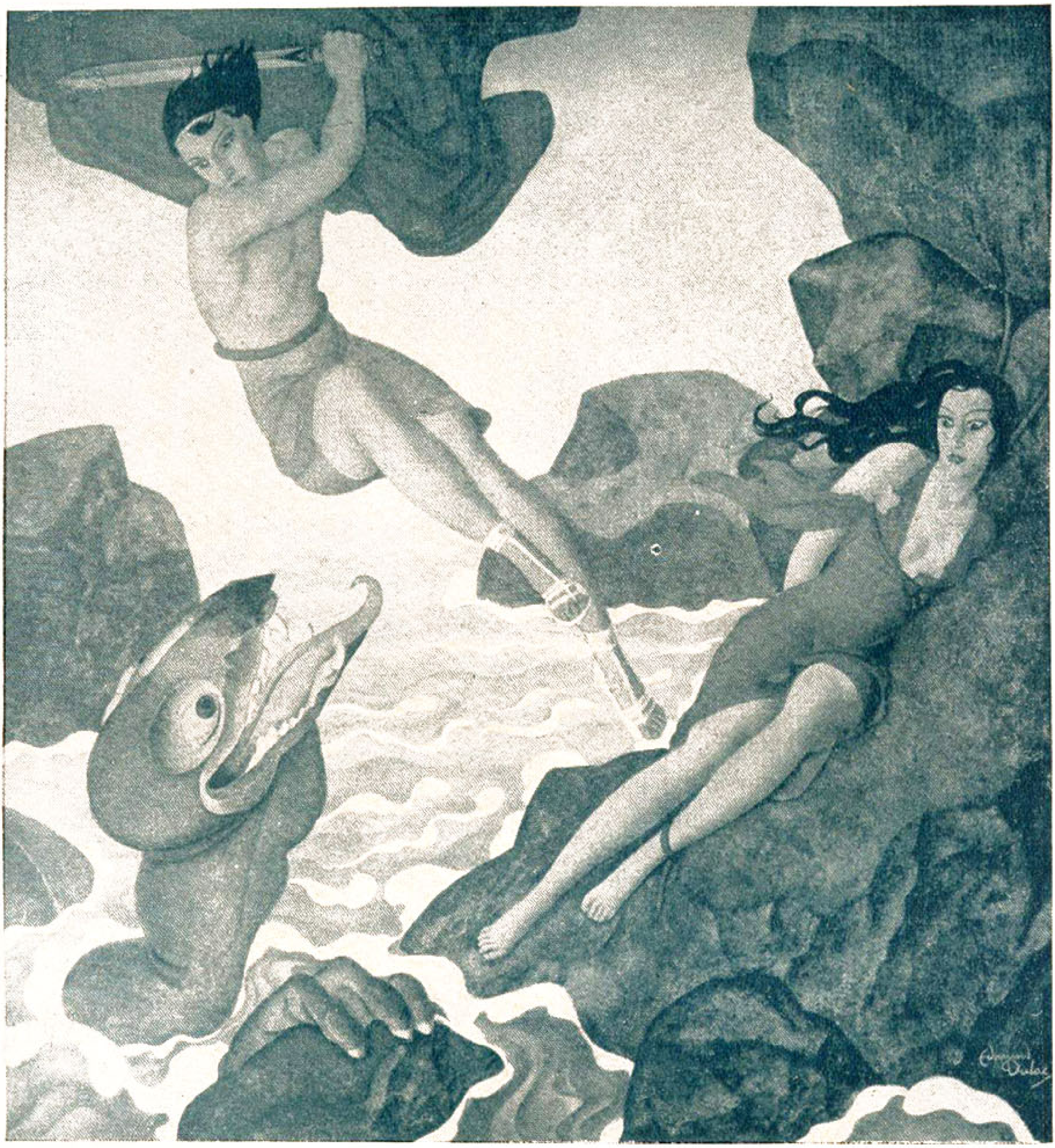
● આવતી મહાસભાના પ્રમુખ તરીકે શ્રી સુભાષ બોઝનું નામ બોલાય છે.

● બંગાળ આવતી સાલમાં પોતાના મહાન નવલકથાકાર બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય અને મહાત્મા કવિ હેમચંદ્ર બંદ્યોપાધ્યાયની શતાબ્દીઓ ઉજવશે.

● આવતા જુલાઇ માસમાં ત્રાવણકોર રાજ્ય પોતાની યુનિવર્સિટી ખોલશે; જાણીતા હિંદીકલાભિજ્ઞ ડૉ. જે. એચ. કઝીન્સ તેમાં પોતાની સેવા આપશે.

● 'પ્રાગના સંત' તરીકે ઓળખાતા ઝેકોસ્લોવાકિયાના માજી પ્રમુખ મૅસૅરિકનું તા. ૧૪મીના રોજ અવસાન થયું છે

● ગઈ તા. ૭મીએ નુરેમ્બુર્ગ ખાતે ભરાએલી નાઝી કૉંગ્રેસમાં હિટલરના જાહેરનામામાં જર્મન સંસ્થાનો જર્મનીને પાછાં સોંપી દેવાની ફરી માગણી કરવામાં આવી છે.

પર્સ્યુસ અને ઍન્ડ્રોમીડા

પોતાની માતાને આશ્રય આપનાર તથા પોતાને ઉછેરનાર પાલક ડેક્ટીસના મોટાભાઈ રાજા પોલીડેક્ટીસે કરેલા તિરસ્કારયુક્ત અપમાનના ઉત્તરમાં, તેણે ઉપહાસમાં માગેલું રાક્ષસપરી મેડુસાનું માથું સાચેસાચ કાપી લાવવાની પ્રતિજ્ઞા લઇને નીકળેલો ગ્રીક વીર પર્સ્યુસ એ પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરી પાછો ફરતો હતો. તે વેળા તેણે ઇથોપીઅન સમુદ્રના ખડકોવાળા કિનારા પર એક રૂપસુંદર સ્ત્રીને દરિયાનાં મોજાંની પછાટો આગળ ખડક પર સાંકળે બાંધેલી જોઈ. એ પ્રદેશને રંજાડતા દરિયાદૈત્યને શાંત કરવા ત્યાંનાં રાજારાણીએ લાચારીએ ભોગ ધરેલી એ એમની પુત્રી ઍન્ડ્રોમીડા હતી. કુંવરીએ આટલી આપવીતી પર્સ્યુસને કહી ન કહી ત્યાં તો ઊકળતા ચરુની માફક ખદબદતા દરિયામાંથી ભીષણ દૈત્ય નીકળી આવ્યો. પર્સ્યુસે તેના પર કારમો હલ્લો કરી તેને જખ્મા કર્યો, અને પછી તરત પોતાની પાસેનું મેડુસાનું માથું તેની સામે ધર્યું. મેડુસાને એવો શાપ હતો કે જે કોઈ એનું માથું જુએ તે પત્થર થઈ જાય. એટલે તે જોતાં જ દૈત્ય પત્થરનો બની ગયો. ઍન્ડ્રોમીડાને મુક્ત કરી પર્સ્યુસે તેનાં માતાપિતાને સુપ્રત કરી. તેમણે પર્સ્યુસ જોડે તેનું લગ્ન કરી આપ્યું, અને, ગ્રીક દંતકથા કહે છે કે, ઝીઅસ દેવતાના અનુગ્રહથી તેઓ અમર બની આકાશમાં અચલ તારાઓ તરીકે સ્થાન પામ્યાં.

[જુઓ • આ અંકની બાળવાર્તા 'રાક્ષસપરી મેડુસા']

મિત્રોના ગિજુભાઈ

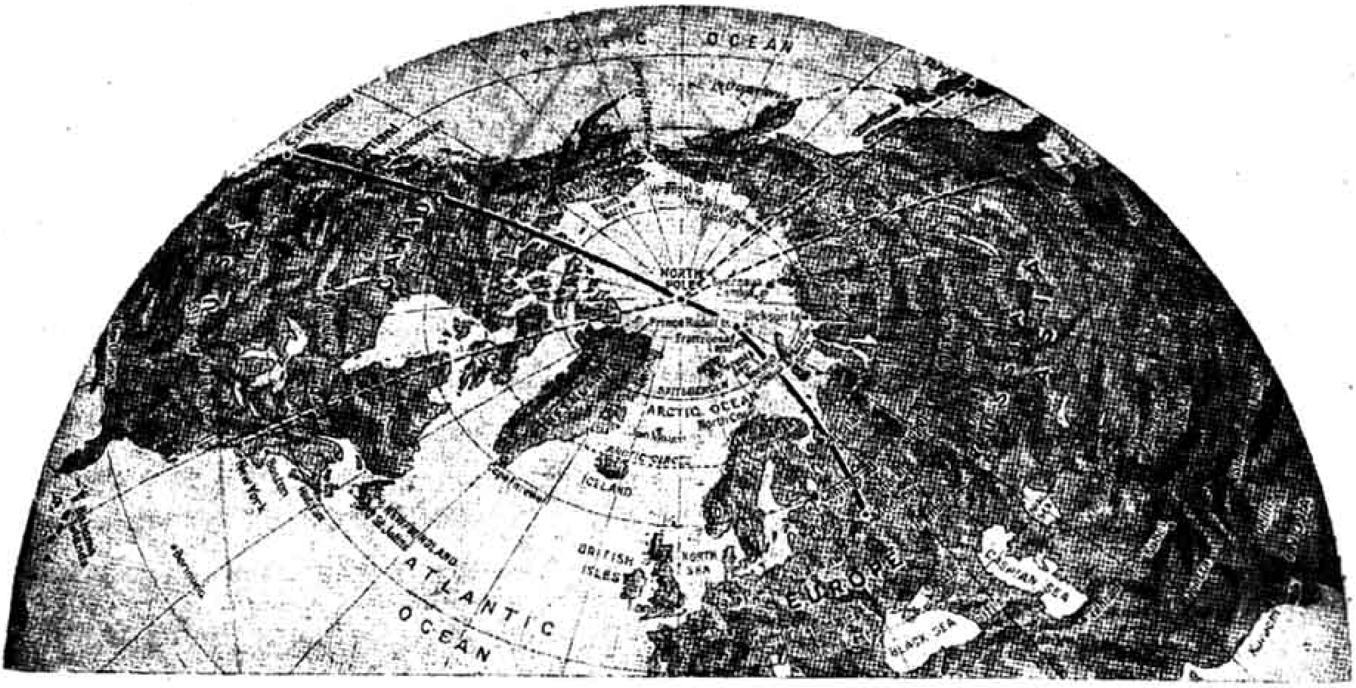

બાળકોના ગિજુભાઈ

ચિંતક ગિજુભાઈ

એમના પૂર્વજીવનનો પરિચય આપતાં સંસ્મરણો માટે જુઓ આ અંકમાં 'મારી નજરે'

દુનિયાને સામસામે છેડે પડેલાં મોસ્કો ને સાન્ફ્રાન્સિસ્કો વચ્ચે રશિયાએ બનાવવા ધારેલો ઉત્તરધ્રુવને ભેદતો રાજમાર્ગ

ઉત્તરધ્રુવ પરાસ્ત ?

ઉત્તરધ્રુવની આસપાસ આજ સુધી જે રંગ અને રોમાંચ રહેલાં હતાં, ભય અને રહસ્યની જે ભૂમિ તે ગણાતી, તે બધું આજે એકા સપાટે દફ્નાઇ ગયું છે. જિંદગીઓની જિંદગીઓ પર રહસ્યનો અંચળો ઢાળી દેતું એ સામ્રાજ્ય આજે જાણે ચાર વિજ્ઞાનીઓની ક્રીડાભૂમિ જ બની ગયું છે.

દુનિયાની એને ટોચ કહો કે તળિયું કહો, બધું સરખું છે. એ સ્થળ પરના પોતાના ઝૂંપડામાંથી જ્યાં જ્યાં એ ચાર વિજ્ઞાનીઓ નજર નાખે છે તે દક્ષિણ દિશા જ હોય છે. ધ્રુવસમુદ્રના બરફના ટાપુ પર એ ઝૂંપડું બાંધેલું છે. પણ હવે તો ત્યાંના પ્રવાહોને લઇને પોતાના મૂળ સ્થાનથી કેટલા યે માઇલ તે ખસી પણ ગયું છે. પરંતુ ગમે તેટલું ખસે તો યે ઉત્તરધ્રુવથી એ બહુ છેટું તો જવાનું જ નથી. એ ઝૂંપડામાં ચાર રશિયન આત્માઓ દુનિયાથી એતમા રહી પોતાની ફરજ બજાવી રહ્યા છે. બરફ પરથી વહી આવતા ચિત્રવિચિત્ર કારમા પવનના ફૂંફાડા ને એ બરફ નીચે ગોંધાઇ રહેલા પાણીના ધમપછાડા એ વીરની નિશ્ચલતાથી ને યોગીની શાંતિથી નોંધ્યે જાય છે.

ઉત્તરધ્રુવ આજ સુધી કોઇ કાળા માથાના માનવીને પોતાની હદમાં ઢૂંકવા ન દેતો. એને લઇને એણે પોતાની આસપાસ એવું રંગ–વૈવિધ્યભર્યું વાતાવરણ ખડું કરી દીધું હતું કે માણસો એના રહસ્યથી જ રાચતા રહેતા. એ રહસ્ય તોડવા કટિબદ્ધ બનનારા ઝિંદાદિલોની ત્યાં જ કબર બનતી એ દુનિયાનો પરાપૂર્વનો અનુભવ હતો.

ઉત્તરધ્રુવના ચોક્કસ બિંદુનો નિર્ણય માણસ માત્ર સૂર્ય પરથી જ કરી શકે, કારણ પૃથ્વીની ધરી ફરે છે તેમ ધ્રુવ ૩૦ ફૂટના અનિયમિત વર્તુલમાં ફર્યા કરે છે. ધરીની કરોડમાંની કોઇક અસમાનતાને લીધે કદાચ એમ હોય. ગ્રીનિચ વેધશાળામાં એક યંત્ર એ ધીમી ગતિની હમેશ નોંધ રાખ્યા કરે છે. ધ્રુવ બીજી રીતે પણ ખસે છે ને તે ધ્રુવ બરફોના ધસારાને લીધે. એને લઇને આજે જ્યાં ધ્રુવ નિશ્ચિત કરતું નિશાન મૂકયું હોય તે બીજે જ અઠવાડિયે જુઓ તો સેંકડો વાર દૂર ખસી ગયું હોય !

ધ્રુવસાગર (Arctic Ocean અથવા Polar Sea) ધ્રુવની આસપાસ પચાસ લાખ ચોરસ માઇલમાં વિસ્તરેલો છે. તેમાંના ત્રીસ લાખ ઉપરાંતનો વિસ્તાર યુરોપમાં છે. જગતના મહાસાગરોમાં એ ચોથો મહાસાગર છે–ભુમધ્ય સમુદ્રથી પાંચગણો મોટો !

એનો કિનારો પાણીમાં ડૂબેલો જ છે. એની આસપાસ છાજલી જેમ બહાર ફૂટી નીકળેલા ભૂમિ-

ના કેટલાક ભાગો આવી રહેલા છે, જેની પહોળાઇ ૪૦ થી તે ૩૫૦ માઇલ સુધીની છે!

આ સાગરની આખી છાતી તરતા બરફથી ઢંકાએલી છે જે પૅક આઇસ (pack ice) તરીકે ઓળખાય છે; ને એમાંનો ઘણો મોટો ભાગ તો સતત ગતિમાન હોય છે. એ ગતિનો મુખ્ય ઉત્પાદક પવન છે, જે ઘડીમાં એક દિશામાં તો ઘડીમાં બીજીમાં એ બરફોને ધકેલતો રહે છે. ન્યૂ સાઇબીરિયન ટાપુ પાસે પોતાનું 'ફ્રામ' વહાણ ફસાઇ પડતાં નાન્સેને બરફના આ પ્રવાહોનો જ ઉપયોગ કર્યો હતો. જોકે એ પ્રવાહનો સામાન્ય સિદ્ધાંત એણે પૂર્વથી પશ્ચિમ તારવ્યો હતો, પણ એ પ્રવાહમાં પડેલું 'ફ્રામ' કંપાસનું એકેએક બિંદુ ફરી વળ્યું હતું! એ પ્રવાહ કોઇ વખત રોજના ૭૦ માઇલની ઝડપે ફાટી નીકળે, તો કોઇ વખત મહિનોમાસ સુધી દેખાય જ નહિ!

એ ધસતો પ્રવાહ બે અસર નીપજાવે છે. એક તો એ બરફની છાજલીઓની કિનારી ભાંગતો જાય છે. અને બીજું, એવી બે છાજલીઓ વચ્ચે ઘણી વખત પાણીની જબરી તરાડ મૂકતો જાય છે. એ ભંગાણ એવું તો કઢંગું હોય છે કે જોઇ તપાસીને એના પર પગ ન માંડ્યા તો ઊગરવાનો આરો નહિ. સર હુબર્ટ વિલ્કિન્સે એરોપ્લેનમાંથી એવી એક છાજલી પર ઊતરતાં માંડ માંડ પોતાનો જીવ બચાવ્યો હતો, ને તેના કહેવા પ્રમાણે એ 'પૅક આઇસ'નો નવ દશાંશ ભાગ તો જીવલેણ જ નીવડે એવો છે.

વળી, જગતના વણશોધાએલા કોઇ મહાપ્રદેશો જો હોય તો તે પણ આ ઉત્તરાવર્તમાં જ છે. એ અનામી ભૂમિમાં પગ મૂકવાની સૌ પહેલી મહેચ્છા અંગ્રેજોને જાગી, ને તેને તોષવા એક જ દરોડામાં જેમનાં નામ મૂકી શકાય તે નેઅર્સ, માર્ખામ, ગ્રીલી અને લૅાકવુડ એ ચાર આત્માઓ કટિબદ્ધ થયા. ત્યાર પછી આવ્યો ધ્રુવનો અમર હૂતાત્મા સર જૉન ફ્રાંકલિન, જેની આખી ટોળીનાં હાડકાંનો યે હજી પત્તો નથી મળ્યો. ત્યાર પછી જે અનેક પ્રયાસો એ ભીષણ ભૂમિને પદાક્રાન્ત કરવાના થયા છે તેમાં નાન્સેન, પીઅરી, અને આમુંડસન જેવા, એવા જ ભીષણ સંકલ્પબળવાળા અતિમાનવો મોખરે તરી આવી બીજાઓને ઝાંખા પાડી દે છે. નાન્સેન ૮૬° અક્ષાંશ પર પહોંચ્યા બાદ ૧૫ વર્ષે પીઅરીએ ધ્રુવ સુધી પહોંચી વળી, માનવ ઇતિહાસમાં એક નવો સફો ઉઘાડ્યો, ને આમુંડસને તેના પછી બીજાં ૧૫ વર્ષ રહી, ઉન્નતશિર્ષ ગૌરીશંકરથી યે વધારે ખુમારીભર્યા એ સપાટ પ્રદેશ પર સફળ ઉડાણ કર્યું આમ રફતે રફતે નમતું આપતા આવેલા એ પ્રદેશને અંતિમ પરાજય આપવા નીકળનાર તે ઉપર્યુક્ત ચાર રશિયન બહાદુરો છે.

અફાટ બરફમાં રંગબેરંગી ભુલભુલામણી ઊભી કરતા એ વિસ્તારમાં એમનું ઝૂંપડું એવી રીતે બાંધેલું છે કે ધારે ત્યારે તેને સંકેલી લઇ તેઓ પોતાનો બધો અસબાબ સ્લેજોમાં ભરી દે. એ આખું ઝૂંપડું કોઇ રીતે ન ડૂબે એવું ને જલાભેદ્ય બનાવેલું છે. એ ઝૂંપડામાં એ ચારે જણ એક આખું વરસ ધામા નાખવાના છે. એમને જોઇતી બધી સામગ્રી ૫૫૦ માઇલ પર આવેલા પ્રિન્સ રૂૅાલ્ફ ટાપુએથી પહોંચાડવાંમાં આવશે. વાયરલેસ, વીજળી વગેરેની બધી જોઇતી સગવડો તેમને આપવામાં આવી છે. પીઅરી પણ જ્યાં દોઢ જ દિવસ રહી પાછો વળ્યો હતો, ત્યાં આ નવા વિજેતાઓએ વર્ષભર રહેવાની હામ ભીડી છે!

આ સાહસિકોએ સીસા વડે એ સાગરના તળિયાનો ક્યાસ કાઢી જોયો છે, જે બે માઇલ ઉપરાંત ઊંડું છે. થર્મોમાટર પણ એ સાથે એમણે ઉતારેલું, જેના પારાએ બતાવી આપ્યું છે કે ઉપર હિમશીત એ પાણીની નીચે ગરમ પ્રવાહ વહે છે!

રશિયાએ આ બધું કર્યું છે તે જગતના મોંએ પોતાની અમરતા ગવડાવવા નહિ, પણ માનવશ્રેયમાં એક ડગલું આગળ જવા માટે. હાલમાં જ મોસ્કોથી સાન્ફ્રાન્સિસ્કો સુધીની ત્યાંના વિમાનીઓએ જે સફળ સફર કરી તે રસ્તે ઉત્તરધ્રુવને ભેદતો વિમાનનો એક કાયમી રાજમાર્ગ બનાવવાનો તેનો ઇરાદો છે. મોસ્કો અને સાન્ફ્રાન્સિસ્કો જેવાં દુનિયાના બે સામસામે છેડે પડેલાં શહેરો એ માર્ગ વડે કેટલી ટૂંકી રેખાથી સંધાઇ જાય છે એ આ સાથેનો નકશો બતાવશે. રશિયા ને અમેરિકા એ માર્ગથી જાણે પડોશી બની જશે.

રશિયાનો ઇરાદો તો એ છે કે જે જે માર્ગો બરફે રોકયા છે એ આઇસબ્રેકર્સ વડે સાફ કરી નાખી ઉત્તરાવર્તના એ પ્રદેશને આબાદ બનાવવો! આ ઇરાદાથી એ પ્રદેશમાં જુદાં જુદાં [અનુ૦ આગળ પાન ૪૫૫મે]

સાકરથી સો ગણી મીઠી સૅકૅરીન અને હલકાં-ભારે તેલો. બૂટપૉલિશ ને ઍનીલાઇન રંગો, ગ્રામોફોનની રેકૉર્ડો ને મીણબત્તીઓ, સુગંધીઓ ને જંતુનાશક દવાઓ, એમ અનેક રૂપે આજ સુધી સંસ્કૃતિને પોષતા રહી આધુનિક સંસારની સમૃદ્ધિ બનેલા

કાળા હીરા

કોલસાની કથા

ઊપજ ઇતિહાસ અને બંધારણ

આપણા નિત્યજીવનમાં એનો એટલો તો અગત્યનો હિસ્સો છે કે કોલસાને વિજ્ઞાનીઓએ આપેલું 'કાળા હીરા'નું નામ જરા યે વધુ પડતું નહિ લાગે. પહેલી નજરે એનું મહત્ત્વ કદાચ નહિ સમજાય. બંધારણમાં માત્ર થોડા જ અણુઓનો ફેર થઇ જાય એટલે કોલસાને બદલે હીરો બને છે. પણ લૂખી સમૃદ્ધિ સિવાય હીરાઓનો ઉપયોગ બીજો શો? જ્યારે કોલસાનો તો વિજ્ઞાનની એકેએક શાખાએ લાભ ઉઠાવ્યો છે. એકલું ભૂસ્તરશાસ્ત્ર જ નહિ, ભૌતિક ને રસાયણશાસ્ત્ર પણ તેનાં ઋણી છે.

કોલસાની ઉત્પત્તિ યુગો પહેલાં પૃથ્વીના પેટાળમાં દફનાઇ ગએલી વનસ્પતિમાંથી જ છે એ તો સર્વમાન્ય છે. પિટ્સબર્ગની પ્રયોગશાળાના ડૉ. રેનાર્ડ થાઇસેને હમણાં જ તેનો નવો પુરાવો બહાર પાડ્યો છે. કોલસાના સૂક્ષ્માન્વેષણમાં એણે જે રેષા નજરાવેલા એવા જ રેષા એને ઑસ્ટ્રેલિયાના બરૂની એક જાતમાંથી મળી આવ્યા છે, એટલે કોલસાની વનસ્પતિજન્યતામાં હવે કશો શક રહ્યો નથી.

ક્રમેક્રમે બનતા ગએલા આપણી પૃથ્વીના થરો એ આપણા ગ્રહનો ક્રમિક ઇતિહાસ છે. એ ઇતિહાસનો એક યુગ કાર્બોનિફરસ નામે ઓળખાય છે. એ ગજબ ઉત્પાતનો યુગ હતો. પૃથ્વી પર ત્યારે જળને ઠેકાણે સ્થળ ને સ્થળને ઠેકાણે જળ કરી મૂકતા ભૂકંપોની પરંપરા ચાલતી. નવી નવી જીવસૃષ્ટિઓના ઉગમ અને વિનાશના અખતરાનો એ યુગ હતો. એ વખતે વરસાદ તો મુશળધાર વરસ્યા જ કરતો ને ઉષ્ણતામાન પણ આજથી ઊંચું રહેલું. પરિણામે પચાસથી યે વધુ ફૂટ ઊંચાં સિજિલેરિયા, લેપિડોડેન્ડ્રોન અને કૅલેમાઇટ જેવાં ઝાડો ઉપરાંત હંસરાજની યે પુષ્કળ જાતો ઊગી નીકળી ધરાતલ ખીચોખીચ ભરી મૂકયું હતું. પણ એ યુગને સ્વાભાવિક એવા ઉત્પાતોથી એ જંગલોનાં જંગલો પર પાણી ફરી વળ્યું. એ પાણીમાં વૃક્ષો સાથે એ યુગમાં જીવતાં જબ્બર ને માંસલ, આપણી કલ્પનામાં યે ન આવે એવાં રાક્ષસી પ્રાણીઓએ પણ જળસમાધિ લીધી. અંતર્ગત એ બધા જથ્થાને પછી સૂક્ષ્મ જંતુઓએ સડાવવા માંડ્યાં ને કાળ વીત્યે એ જથો એક જાતના ભૂખરા માવા જેવો બની રહ્યો.

એ ભૂખરા માવા પર, પૃથ્વી કંઇક વયમાં આવતાં પાછાં એક પછી એક પડો ચડતાં ગયાં. સૌ પહેલું રેતીનું પડ રચાયું. તે પછી સલેટીઆ પત્થર (શેલ)નું, અને ત્યારપછી ચૂના વગેરેના એક પછી એક નક્કર પડો તે પર બંધાયા. આ ઉપલા પડોનુ દબાણ વધ્યું એટલે ભૂખરા માવામાંથી પેલા રાક્ષસી જાનવરોની ચરબીમાંથી પીલાએલું તેલ અને અશોષ રહેલું પાણી રેતીનાં ને એવાં પડોમાં ચૂસાતું આવ્યું ને માવો દબાઇ દબાઇ, નીચોવાઇ નીચોવાઇ કઠણ થતો આવ્યો, અને એનું પડ રચાતું આવ્યું. યુગો સુધીના દબાણ અને ગરમીથી આમ કોલસાનું પડ બન્યું.

વનસ્પતિના માવામાંથી કોલસાનું પડ બનતાં સુધીની આ પરંપરાએ કેટલો કાળ લીધો હશે એ જાણો છો? સર ડબ્લ્યુ ડૉસેનના કહેવા પ્રમાણે કોલસાનું એક ફૂટ જાડું પડ બનાવવા માટે પણ પાંચસો વર્ષ જોઇએ. પેન્સિલવાનિયામાં એ પડોની જાડાઈ ચાર હજાર ફૂટ અને નૉવા સ્કૉટિયામાં આઠ હજાર ફૂટની છે. લગભગ બધા જ પડરચના કાર્બોનિફરસ યુગમાં જ થએલી ગણાય છે, પણ આપણા હિંદનો કોલસો તો એથી યે પુરાણો થવા જાય છે.

કોલસામાં સૌથી મોટું પ્રમાણ કાર્બનનું છે તે આપણે જાણીએ છીએ: લગભગ ૭૦ થી ૯૦ ટકા. તે ઉપરાંત ચૂનો, ગંધક, લોઢું, ફૉસ્ફરસ, રેતી, ચીરોડી વગેરેનું જુદીજુદી જાતોમાં જુદુંજુદું પ્રમાણ મળી આવે છે. ઘણીવાર મિથેન જેવો ગૅસ પણ તેમાં મળી આવે

છે જે ઘણીવાર કોલસાની ખાણોને ઓફ સમાન નીવડે છે.

સાધારણ રીતે કોલસાને આપણે ત્રણ વર્ગમાં વહેંચી શકીએ. આપણે બાળીએ છીએ તે (pit-coal), ઍન્થ્રેસાઇટ (લાકડું બાળ્યા વિના નિપજાવેલો) અને લિગ્નાઇટ અથવા ભૂરો કોયલો.

પિટ-કોલની અનેક જાતો છે. તેની જ્વાલાઓના રંગ ને તેમાં વાયુઓના રહેલા પ્રમાણ પરથી એ નક્કી થાય છે. ઍન્થ્રેસાઇટ બહુ કઠણ હોય છે ને તેમાં વાયુઓનું પ્રમાણ ઓછું હોય છે. લાલચોળ પ્રકાશથી તે બળે છે, ને નહિ જેવો જ ધુમાડો કે જ્વાળા કાઢે છે. દુશ્મનને ધુમાડાથી જાણ થતાં બચવા માટે યુદ્ધનાં વાહનોમાં તે વપરાય છે.

લિગ્નાઇટ એ કોલસાનું કાચું સ્વરૂપ છે. ખરી રીતે ઘન દાહક પદાર્થોનો જ તે બનેલો છે. તેની ખાણોમાં ઝાડોનાં કાચાંને કાચાં થડ મળી આવે છે. ભૂસ્તરના ત્રીજા યુગમાં તે બન્યો હોવાનું ગણાય છે. તેમાં પચાસથી બાવન ટકા ભેજ હોય છે, છતાં કાચો હોવાથી બીજા કોલસા કરતાં ગરમી આપવાની તેની શક્તિ વધુ હોય છે. રેલ ભઠ્ઠીના પદ્ધતિએ તેમાંથી તેલો ને પૅરફીન જુદું પાડવામાં આવે છે. મૉન્ટેન મીણ બનાવવામાં તેનો મોટે ભાગે ઉપયોગ થાય છે.

કોલસાની કાર્યશક્તિ એક તો તેના બંધારણ ને બીજું તેમાં રહેલાં રસાયણો ઉપર આધાર રાખે છે. કાર્બનનું પ્રમાણ વધુ હોય તો એ ખૂબ ગરમી આપે છે. તેવા જ રીતે ગંધક, ફૉસ્ફરસ વગેરે રસાયણોની પણ જુદીજુદી અસર થાય છે.

બાળવાનાં તેલો ને બળતણ માટેનો વપરાશ એટલી જ કોલસાની મહત્તા નથી. એમાંથી બાળતાં નીકળતી વરાળમાંથી વાર્નિશોમાં વપરાતો ને અનેકવિધ ઉપયોગોમાં આવતો 'ટાર સ્પિરિટ' મેળવી શકાયો છે. કોલસાને નવસોથી બારસો ડિગ્રી સેન્ટીગ્રેડ ગરમી આપતાં તેને પ્રવાહી રૂપમાં ફેરવી શકાય છે, જેના નામ 'કોલટાર'થી આપણે પરિચિત છીએ. કોલસાનાં બધાં જ તત્ત્વો—બેન્ઝીન, નપ્થેલીન, કાર્બોનિક ઍસિડ, પીરિડાઈન વગેરે તેમાં હોય છે. નપ્થેલીનનું પ્રમાણ તેમાં સૌથી વધુ હોય છે.

આ કોલટારથી જ કોલસાની મહત્તાનું પાદચિહ્ન શરૂ થાય છે. રોગો પરની દવાઓથી કરી માનવજાતનો સંહાર કરનારા 'ટીઅર ગૅસ' સુધીની બનાવટો વિજ્ઞાને તેમાંથી નીપજાવી કાઢી છે. ચીકટ તેલોને ઓગાળતા પદાર્થો ને સુગંધીઓથી માંડીને વાર્નિશો ને સાબુઓ સુદ્ધાંની બનાવટમાં આજ તેનો મોટો હિસ્સો છે.

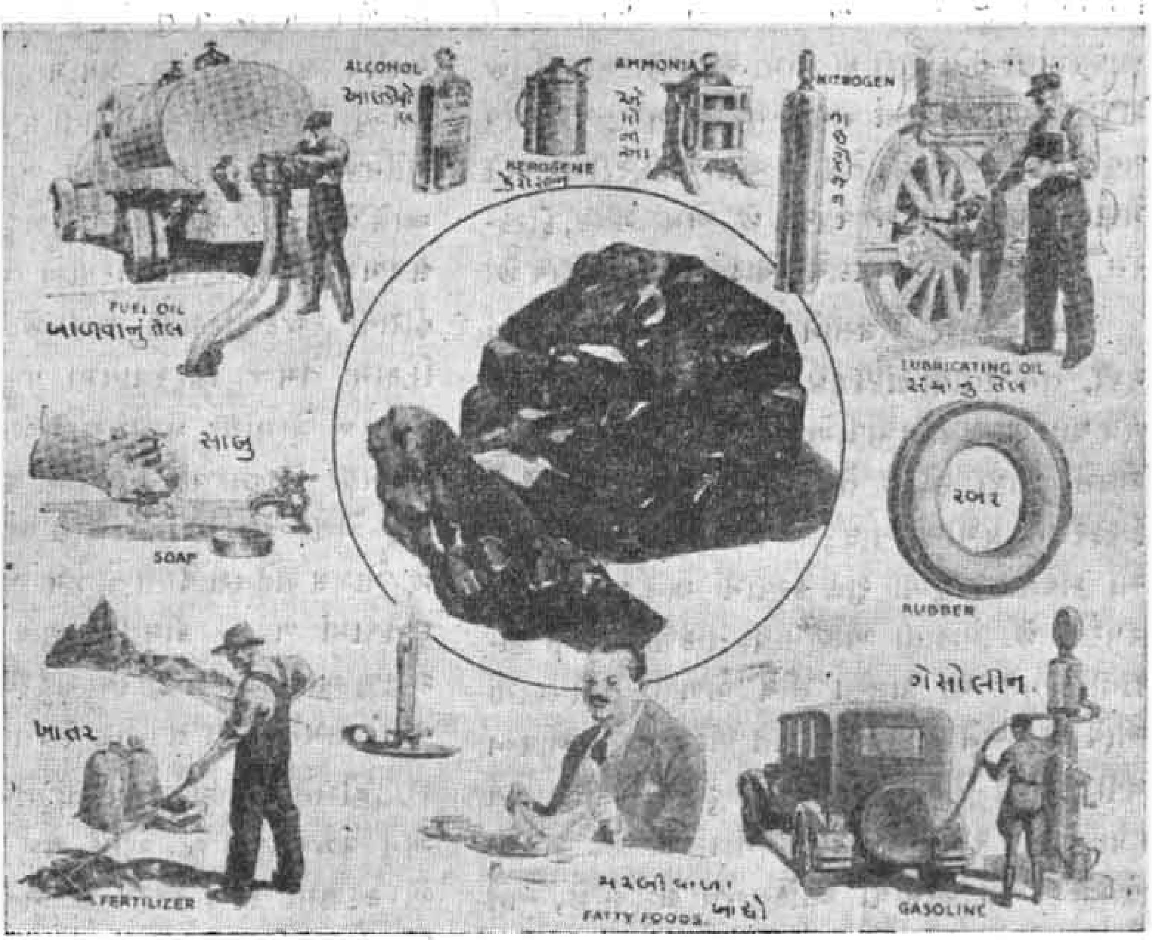
ટારનો કાચો પ્રકાર, જેને આપણે કીલ કે ડામરના નામે ઓળખીએ છીએ તે લોઢા કે લાકડાને ખવાતું બચાવે છે. વહાણોના રસ્સા સુદ્ધાં પર એ લગાવવામાં આવે છે. ૪૩૦° જેટલી ગરમી આપતાં ટારમાંથી એ ડામર છૂટો પડે છે, પણ એ સાથે બીજા પણ કેટલાયે છૂટા પદાર્થો આપણને મળે છે અને તે: ૧ ઍમોનિયા લિકર; ૨ પાણીથી હલકાં તેલો; ૩ પાણીથી ભારે તેલો; ૪ ક્રીઓસોટ; ૫ ઍન્થ્રેસીન.

આમાં ઍમોનિયા લિકરમાંથી એકલું ઍમોનિયા જ નહિ પણ ઍમોનિયમ ક્લોરાઇડ, ઍમોનિયમ સલ્ફેટ, ઍમોનિયમ નાઇટ્રેટ વગેરે પ્રકારો મેળવી શકાય છે. બીજા પ્રકારમાં બેન્ઝીન, ટોલ્વીન, ઝીલીન, ક્યુમીન વગેરેનો સમાવેશ થાય છે, જ્યારે ત્રીજામાં ફેનોલ (કાર્બોલિક ઍસિડ), નપ્થેલીન, એનીલાઇન, ક્રીસોલ વગેરે આવી જાય છે.

આ બધા પ્રકારો કેટલાયે હુન્નરો માટે કાચા મસાલાની ગરજ સારે છે. બેન્ઝીન પેટ્રોલ સાથે અથવા એકલું મોટરોમાં વાપરવામાં આવે છે. નાઇટ્રિક ઍસિડ સાથે તેની મેળવણી સાબુઓને સુગંધી આપવામાં વપરાય છે. ટોલ્વીનમાંથી લડાઇમાં વપરાતો T.N.T. નામનો દાહ્ય પદાર્થ નીકળે છે. ઝીલીન ને ક્યુમીન જુદાજુદા ઘન પદાર્થો ઓગાળવામાં વપરાય છે જ્યારે ફેનોલ ને નપ્થેલીન જંતુનાશક દવાઓના કામમાં આવે છે.

એમ ને એમ કોલટારની બનાવટો ગણાવવા બેસીએ તો તો પાર ન આવે. ફોટોગ્રાફીમાં ફિલ્મોની બનાવટમાં વપરાતા હાઇડ્રોક્વીનોન ને મેટોલથી માંડી, પદાર્થોને ગળ્યા બનાવવા સાકરથી સો ગણી મીઠી 'સૅકેરીન' સુધીની અનેક ચીજો તેમાંથી શોધાઈ છે. રોગનાં જંતુઓ તેના રંગોમાં સ્પષ્ટ પકડાઇ આવે છે. વળી બૂટપાલીશ ને મીણબત્તીઓથી માંડી, ગ્રામોફોનની રેકૉર્ડો સુધીની બીજી યે કેટલી બનાવટો અહીં ગણાવવી? ને હજુ સુધી યે રસાયણશાસ્ત્ર તો એની અનેક ગુણવત્તાઓ બહાર આણતું જ જાય છે!

પણ માણસજાતને આટલો સુખાસ્પદ બનેલો

આ યુગના કીમિયાગરોએ કોલસામાંથી નીપજાવી કાઢેલી કેટલીક બનાવટો

કોલસો હવે એ જ માણસજાતને એક રીતે નિરાશા તરફ ઘસડી રહ્યો છે એ વાત તો તાજેતરમાં જ બહાર આવી છે. યુરોપનાં ક્ષેત્રોમાં એની પેદાશ દિનપ્રતિદિન ઘટતી જાય છે. અમેરિકા ને એશિયા કરતાં યે તેમનો કોલસાનો જથ્થો વહેલો ખલાસ થવાની ગણત્રી છે.

અત્યારે ઉત્પન્ન ને જથ્થામાં સૌ પહેલો નંબર, જેમ તેલમાં તેમ જ કોલસામાં અમેરિકાનો છે. પણ તે યે અત્યારે નીકળે છે એ પ્રમાણમાં નીકળતો રહે તો વધુમાં વધુ બે હજાર વર્ષ ચાલી શકે. પણ સૌથી વધુ કમનસીબી તો બ્રિટનની છે. તેની પાસેનો જથ્થો હવે માંડ સાડા ચારસો વર્ષ ચાલી શકે એટલો છે. કોઈ પણ રાષ્ટ્ર કરતા કોલસા પર એ વધુ નિર્ભર છે. છતાં નવાઇની વાત એ છે કે તેની પાસે નાઇજીરિયામાંની ઊડી, ક્વીન્સલૅંડમાંની માઉન્ટ મૂલીગન અને ન્યૂઝીલૅંડમાંની જેમ્સ તથા લિવરપૂલની નાની ખાણો સિવાય રાજ્યની માલિકીની એકે ખાણ નથી. જર્મની ને ઈટલીએ તો એ સવાલના અનુમાને જ તેલ ને કોલસાના પ્રદેશો પર ધાડ પાડવા માંડી છે, પણ થોડાક સૈકા રહીને તો કોલસાની અછતનો સવાલ બધાં રાજ્યો સામે આવી ઊભો રહેવાનો! ત્યારનું રાજકારણ કેવું હશે ને એ પ્રશ્નનો નિવેડો કેવી રીતે આવશે એ તો અત્યારથી કેમ કહી શકાય? **'કુમાર'**

જુદાં જુદાં સ્વરૂપો અને રસાયણ

સઘળા વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓના જીવનયંત્ર વડે પેદા થતા પદાર્થોમાં કોલસો મુખ્ય ચીજ છે. ગમે તે લો—ખાંડ, લાકડું, તેલ, હાડકાં, કે અનાજ એ સર્વને એના અણુ સ્વરૂપે જુદાં પાડીએ, અથવા તો એમને બાળીએ તો એક કે બીજી રીતે એમાં કોલસાની હાજરી માલમ પડશે.

આપણા ઘરોમાં બળેલા લાકડાના અંગારાને ઠારવાથી થએલા કોયલા—જે કોલસાનું એક સ્વરૂપ છે તે—ઘણા પોચા અને છિદ્રોવાળા હોય છે. ભીંતો અને જમાન ઉપર આકૃતિ દોરતાં આ કોલસો એકદમ ઘસાઇ જાય છે, એ એના પોચાપણાની નિશાની છે. લાકડાની ચાકી કરી તેની ઉપર મટોડી ઢાંકી દઇને એને બાળવાથી જે કોલસો બનાવાય છે, તે ઉપર કહેલા કોલસાથી વધુ કઠણ હોય છે ને વધુ તાપ આપે છે. આ બંને કોલસા ચારકોલને નામે ઓળખાય છે.

પણ આ બંને કરતાં વધુ કઠણ કોલસો ખનિજ કોલસો છે, જે આગગાડીનાં એન્જીનોમાં વપરાય છે.

આપણા હિંદુસ્તાનમાં બંગાળા તથા મધ્યપ્રાંતમાંની ખાણોમાંથી તેને ખોદી કાઢવામાં આવે છે. આ ખનિજ કોલસો સળગાવવામાં વખતે મુશ્કેલ ખરો; પણ તાપ બહુ જ સરસ આપે છે. તેથી તે આગગાડી, સ્ટીમર અને મોટાં કારખાનાંમાં જ વપરાય છે. એમાં ગંધક, ફૉસ્ફરસ, નાઇટ્રોજન વગેરે પદાર્થો થોડા પ્રમાણમાં હોય છે.

આ ખનિજ કોલસાને એક માટીના વાસણમાં મૂકી, તેને રેતીથી ઢાંકી દઇ, એમાંથી વાયુ નીકળતા બંધ થાય ત્યાં સુધી તપાવીએ તો પાછળ 'કોક' નામનો કોલસો બાકી રહે છે. તેમાં ગંધક. નાઇટ્રોજન, અને ફૉસ્ફરસનું પ્રમાણ બીલકુલ નથી હોતું. અને એથી આ કોયલો ધાતુઓ શુદ્ધ કરવામાં અને બનાવવામાં વપરાય છે. લોઢાની ખાણમાંથી નીકળી આવતી લોઢાની ધૂળને આ કોલસા સાથે ભેળવી તપાવવામાં આવે છે, અને તપાવતી વખતે અંદર હવાની આવજા થયા કરે છે. લોઢાની માટીમાં લોઢું અને ઑક્સિજન (પ્રાણવાયુ) રસાયનિક રીતે જોડાએલાં છે. કોલસો બળતી વખતે એમાંથી ઑક્સિજન લઇ લે છે, અને તળીએ એકલો લોઢાનો રસ પડયો રહે છે.

આપણા હમેશનાં ઉપયોગમાં આવતી કાળી પેન્સીલ પણ ગ્રેફાઇટ નામના એક જાતના કોલસાની બનેલી છે. હિંદુસ્તાનમાં કોઈ કોઇ જગ્યાએ, અને સીલોનમાં આ જાતના કોલસાની ખાણો છે. ગ્રેફાઇટ કોલસાનો ભુકો કરી એને શુદ્ધ કર્યા પછી, પોચી કે સખત બનાવવાની જરૂરિયાત પ્રમાણે એની સાથે માટી ભેળવીને તેના જોઇતા આકાર પાડી, તેને પકવવામાં આવે છે. અને એના ઉપર લાકડું જડવાથી એની કાળી પેન્સીલ બને છે. આ ગ્રેફાઇટ બનાવટી પણ આવે છે. કોક કોલસાનો ઝીણો ભુકો કરી તેને ડામરથી જોઇતા આકારમાં બાંધવામાં આવે છે. પછી વીજળીની ભઠ્ઠીમાં તપાવવાથી તે ગ્રેફાઇટ બની જાય છે. વિદ્યુત્ વહન કરતા તારના બે છેડાને નજીક લાવવાથી પેદા થતી કમાન બહુજ ગરમી પેદા કરે છે. અને એ ગરમી ધાતુને પીગળાવી નાખે એટલી બધી હોવાથી કમાન ગ્રેફાઇટના બે છેડા વચ્ચે ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે.

શ્રીમંતો અને મહારાજાઓ પોતાની શોભા અર્થે વાપરતા હીરા એ પણ કોલસાનું એક સ્વરૂપ છે. કાળામાં કાળો કોલસો અને તેજસ્વી ચળકતો હીરો એ બંને એકજ વસ્તુ છે, એ માનતાં પહેલાં જરૂર આશ્ચર્ય લાગશે. પણ પ્રયોગો વડે સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે, કે કોલસા બળતી વખતે પેદા થતો કાર્બોનિક ઍસિડ વાયુ, હીરાને બાળવાથી પણ મળી આવે છે. તેમજ કોક કોલસાને બહુજ સખત દબાણમાં લગભગ ૪૦૦૦ ડીગ્રી ગરમીએ તપાવવાથી બનાવટી હીરાની રજકણો મળી આવી છે. હીરા દક્ષિણ આફ્રિકામાં તેમજ હિંદુસ્તાનમાં પણ નદીના પટમાંથી અને ખાણોમાંથી મળી આવે છે. લગભગ અધોળ કે એથી ઓછા વજનના હીરા ઘણા મળી આવે છે. પણ એથી વધુ વજનના હીરા ભાગ્યે જ મળી આવે છે. મોગલ શહેનશાહોના તાજમાં રહેલ 'કોહીનુર' હીરો દુનિયામાં બહુ જ કીંમતી ગણાય છે. પણ એ પછી દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રીટોરિયા શહેરની નજીકમાંથી 'કુલીનાન' નામનો હીરો સવાશેર વજનનો જડી આવ્યો છે.

હીરાને પાસાદાર બનાવતાં, તેમજ ઓપ ચડાવતાં એનું વજન બહુ જ ઓછું થઇ જાય છે. કોલસાનું એ કઠણમાં કઠણ સ્વરૂપ છે અને દુનિયામાંની સર્વ ચીજ કરતાં તે કઠણ છે. સાધારણ પીળાશ પડતાં રંગના હોય છે, પણ રંગ વગરના હીરાની કીમત બહુ જ ઊપજે છે. ભૂરા-જાંબુડીઆ, અને રાતા રંગના હીરાની કીમત એટલી બધી નથી હોતી. એને પાસાદાર બનાવતી વખતે તે હીરા વડે જ કપાય છે.

અત્યાર સુધી આપણે કોલસાનાં પાસાદાર સ્વરૂપો જોયાં. હવે બીનપાસાદાર સ્વરૂપો તપાસીએ. દીવેલના દીવા ઉપર ઠંડું વાસણ રાખીને પાડેલી મેશ, તેમજ કૅરોસીન બળતાં મેશને લીધે કાળી પડી જતી ચીમનીઓ લગભગ સહુએ જોઇ હશે મેશ અથવા તો કોલસાનાં આ બારીક રજકણો એ દીવેલ તેમજ કૅરોસીનમાં રહેલ કોલસાનો વગર બળેલો ભાગ છે. આ જાતના કોલસાને ભેગો કરીને શાહી, કાળો રંગ તેમજ કાળી બૂટ-પૉલિશની બનાવટમાં વાપરવામાં આવે છે.

કુદરતના ખજાનામાંથી મળી આવતા કોલસા જેવા નજીવા પદાર્થનાં પણ આટલાં બધાં સ્વરૂપો અને આટલા બધા ઉપયોગો છે અને વિજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિઓ આવી ચીજોથી દુનિયાની સગવડો પૂરી પાડવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવી રહી છે.

ચતુરભાઇ પટેલ

ઉત્તરધ્રુવ પરાસ્ત?

(અનુસંધાન પૃ. ૪૫૦થી)

૫૭ સ્ટેશનો તો તેણે ઊભાં પણ કર્યાં છે. ધ્રુવની જુદી જુદી સમૃદ્ધિ માનવપ્રાપ્ય બનાવવાના કાર્ય માટે તેમનો ઉપયોગ થશે.

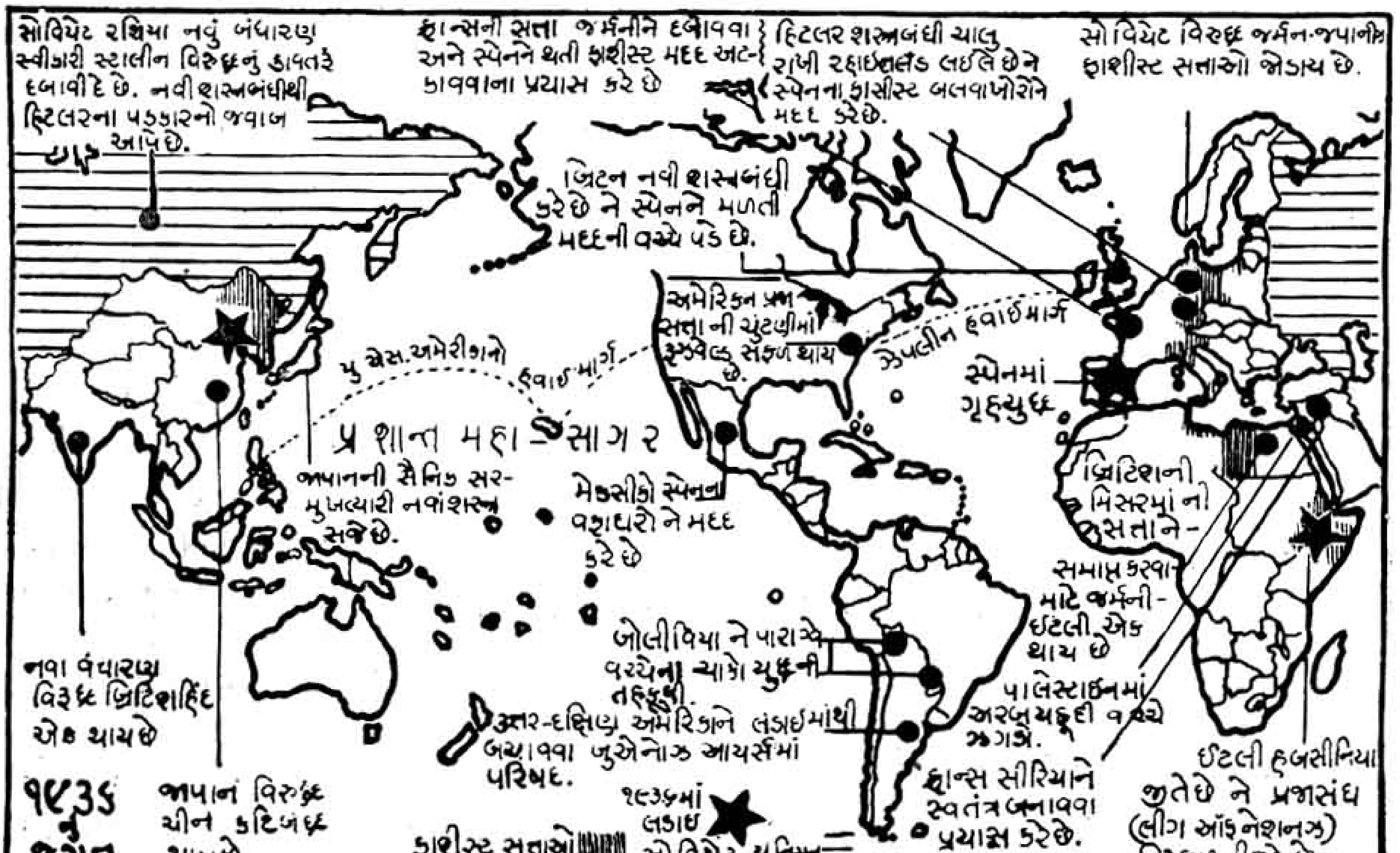
એ ઉપરાંત, આ મથકે વૈજ્ઞાનિક અન્વેષણ પણ પુરજોશથી આગળ ધપશે. રશિયાનો ઇરાદો છે કે સમુદ્રની ઊંડાઇ અને તેના પ્રવાહોનો અભ્યાસ, આકર્ષણના તત્ત્વોનું અવલોકન, હાઇડ્રોબાયોલૉજી, સમુદ્રવિદ્યા અને જીઓફિઝિક્સનું સંશોધન તથા સમુદ્રમાં તરતા બરફના ડુંગરાઓની ગતિનું નિરીક્ષણ વગેરે માટે અહીં વાયુમંડળવિદ્યાનું એક મથક સ્થાપવું. અહીં શોધાએલા મોટા ભાગના મુદ્દાઓ રેડીઓ દ્વારા દુનિયાના મુખ્ય મથકોએ ઉપયોગ અને જાણ માટે આપવામાં આવશે.

રશિયાએ આ પ્રદેશમાં શ્રીગણેશ માંડ્યા ૧૯૧૯ની સાલમાં. ત્યારથી જ પ્રો. સ્મીટ અને સીમોવોચીવની સરદારી હેઠળ, ત્યાં પહોંચવા માટે શાં શાં સાધનો જોઇએ તેની ઝીણામાં ઝીણી વિગત ભેગી કરવાની તૈયારી ચાલી રહી હતી. પરિણામે રશિયાએ વગર લડાઇએ ફ્રાન્સથી એ પંદરગણો મોટો મહાપ્રદેશ પોતાનો કરી લીધો છે.

ઉપર જણાવેલા બંને પ્રોફેસરોને સાધનસામગ્રી પૂરી પાડવામાં રશિયાએ કશી કમી રાખી નથી. ૪૦,૦૦૦ માણસો, ૧૦ બરફ તોડનારી આગબોટો, ૧૫૦ વહાણો, ૮૨૫ વિમાનો અને ૧૦૦ ઉપરાંત રેડીઓ સ્ટેશનો તેમને સોંપવામાં આવ્યાં છે.

રશિયાને આમ તો સમુદ્ર સાથે સીધો સંબંધ નહિ જેવો જ છે. એટલે આ પરાક્રમ વડે તે પ્રશાંત અને ધ્રુવસાગર સાથે નિકટના સંબંધમાં આવી શકશે. વળી હાથ ચડેલો આ નવો મહાપ્રદેશ આવતી મહાન લડાઇમાં રશિયાના સંરક્ષણ માટે પણ અતિ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવશે એમ મનાય છે.

આવી સિદ્ધિઓ માનવતાને ભાગ્યે બહુ વિરલ હોય છે, ને એથી જ એ વધુ રોમહર્ષક હોય છે. રશિયાના આ સાહસ પાછળ તો નિશ્ચિત ઉદ્દેશ પણ છે—સાઇબીરિયાની કોલસા ને ખનિજની ધ્રુવલક્ષ્મીનો વિકાસ સાધવાની. પણ એ માટે સૌથી પહેલે તો ત્યાંના જીવનની દુષ્કરતાઓને પહોંચી વળતાં શીખવાનું છે. જોઇએ, રશિયા એ બધામા કેટલું સફળ થાય છે. **'રેનિન'**

ઇ.સ. ૧૯૩૬ની સાલ દરમિયાન જગતમાં બનેલા મુખ્ય મુખ્ય ઐતિહાસિક બનાવોનો નિર્દેશ કરતો નકશો

આ મહિનો (સપ્ટેંબર) . . . અને એની પ્રતિભા

તા. ૩ મહાયુદ્ધમાં મિત્રરાજ્યોને પોતાની સેવા આપનાર જોધપુરના પ્રખ્યાત કર્નલ પ્રતાપસિંહજીનું અવસાન—ઇ. ૧૯૨૨ તેઓ ચીનમાં પણ ઇ. ૧૯૦૦માં પોતાની ટુકડી લઇ, બ્રિટિશ હિત ખાતર લડવા ગએલા.

તા. ૪ હિંદની 'સ્વરાજ'ની ચળવળના જનક પારસી નેતા શ્રી દાદાભાઇ નવરોજજીનો જન્મ—ઇ. ૧૮૨૫

તા. ૬ થી ૧૭મી ઑકટોબર સુધી અંગ્રેજોએ પોંડીચેરી ઘેર્યું—ઇ. ૧૭૪૭. પણ એ ઘેરામાં ૧૦૬૫ માણસોની ખુવારી સાથે તેમને પાછા હઠવું પડયું, જ્યારે ફ્રેન્ચોની ૨૫૦ માણસોની જ ખુવારી થઇ. પરિણામે આજ સુધી તે ફ્રેન્ચોને હસ્તક રહ્યું છે.

તા. ૯ હિંદની વિપ્લવવાદી ચળવળના અગ્રણી શ્રી યતીન્દ્રનાથ મુકરજીને કટકની ઈસ્પીતાલમાં ફાંસી અપાઇ—ઇ. ૧૯૧૫ * * હિંદી ભાષાના સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ સાધનાર ભારતેન્દુ બાબુ હરિશ્ચન્દ્રનો જન્મ—ઇ. ૧૮૫૦

તા. ૧૦ મ્હેસુરના સિંહ હૈદરઅલીએ કર્નલ બેલીના સરદારી હેઠળની અંગ્રેજ લશ્કરી ટુકડીને કેદ કરી—ઇ. ૧૭૮૦

તા. ૧૩ લાહોરની બોર્સ્ટલ જેલમાં પ્રવર્તતા અન્યાય સામે 'લાહોર કાવતરા કેસ'ના આરોપ નીચે પકડાએલા શ્રી જતીન્દ્રનાથ દાસનું ઉપવાસ દ્વારા અવસાન—ઇ. ૧૯૩૧

તા. ૧૯ હિંદુસ્તાન પર ચડાઇ લાવવા માટે તૈમુર લંગે અટક આગળ સિંધુ નદી ઓળંગી—ઇ. ૧૩૯૮

તા. ૨૨ ડચ લોકોએ મરીના ભાવ રતલના ૩ શિ. ૮ પે. જેટલા વધારી મૂકવાથી, પૂર્વના પ્રદેશો સાથે સીધો વેપારી સંબંધ બાંધવાના ઇરાદાથી લંડનના લૉર્ડ મેયરના પ્રમુખપણા નીચે ઇંગ્લંડના મુખ્ય વેપારીઓ લૅાથબરીના ફાઉન્ડર્સ હૅાલમાં એકઠા મળ્યા ને ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીનો પાયો નખાયો—ઇ. ૧૫૯૯

તા. ૨૩ અમેરિકામાં ગાર્ડન સિટીથી મિનીઓલા વચ્ચે જગતની પહેલી એરલાઇન શરૂ થઇ—ઇ. ૧૯૧૧ * * બાળલગ્નનિષેધક શારદાબિલ વડી ધારાસભામાં પસાર થયું—ઇ. ૧૯૨૯

તા. ૨૯ હિંદમાં અંગ્રેજી રાજ્યનો પાયો નાખનાર, કૂટનીતિજ્ઞ રોબર્ટ ક્લાઇવનો જન્મ—ઇ. ૧૭૨૫

આ માસની વિભૂતિ

દાદાભાઇ નવરોજજી

ઇ. ૧૮૨૫ હિંદનું ઉજ્જવળ રાજકીય ભાવિ સર્જવામાં હિંદમાતાના જે અનેક સપૂતોએ પોતાના પ્રાણ રેડયા છે તેમાં મોખરે તરી આવતા બુઝર્ગ પારસી નરવીર શ્રી દાદાભાઇ નવરોજજીનો તા. ૪થી સપ્ટેંબરે મુંબાઇ મુકામે જન્મ.

એમની ચાર જ વર્ષની વયે પિતાનું અવસાન થયું. માતા માણેકબાઇ પોતે નિરક્ષર છતાં અનેક કષ્ટો વેઠીને એ જમાનામાં પ્રાપ્ય એવી બધી કેળવણી પુત્રને આપી. દાદાભાઇ ઘણી વખત કહેતા, 'હું જે સ્થિતિએ પહોંચ્યો છું તે મારી માતાને આભારી છે.'

ઇ. ૧૮૪૫—એલ્ફિન્સ્ટન ઈન્સ્ટીટ્યૂટમાં અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી, એ જ સંસ્થાના ગણિત અને વિજ્ઞાનના મદદનીશ પ્રોફેસર તરીકે જોડાઇ ગયા. આ સાથે જ એમણે કોમની અને દેશની સેવામાં સક્રિય પગલાં માંડયા. સ્ત્રીકેળવણીના હિમાયતી હોઈ, મુંબાઇમાં ત્રણ કન્યાશાળાઓ ઉઘાડી.

ઈ. ૧૮૫૧–શ્રી સોરાબજી શાપુરજી અને નવરોજજી ફર્દુનજી સાથે મળી 'રાસ્ત ગોફતાર' સાપ્તાહિક શરૂ કયુ.

ઇ. ૧૮૫૨—પ્રોફેસર તરીકેના વ્યવસાયથી કંટાળી, મેસર્સ કામા ઍન્ડ કં માં જોડાવા ઇંગ્લંડ ઊપડયા ત્યાંના સ્વતંત્ર વાતાવરણે તેમની બુદ્ધિને વધુ કુશાગ્રતા આપી અને હિંદના શાસકોની જવાબદારી સંબંધી જ્ઞાનનો ફેલાવો એ કરવા લાગ્યા, ઇંડીઆ ઑફિસ સાથે દસ વર્ષ લડીને હિંદીઓને સિવિલ સર્વિસમાં સ્થાન અપાવ્યું.

ઇ. ૧૮૬૯માં મુંબાઇ આવતાં પ્રજાએ તેમની સેવાઓના પુરસ્કારરૂપે થેલી અર્પી. થોડા વખતમાં પાછા ઇંગ્લંડ ગયા.

ઈ. ૧૮૭૦માં 'લંડન ઇંડીઅન સોસાએટી' અને પછી વધુ મદદ મળતાં, 'ઇસ્ટ ઇંડીઆ' એસોસીએશન સ્થાપી.

ઇ. ૧૮૭૧-૭૨માં ફૉસેટ કમિટી સમક્ષ હિંદની ગરીબી ઉપર જુબાની આપી.

ઇ. ૧૮૭૩માં 'હિંદની ગરીબાઇ' નામનું પુસ્તક ને ૧૮૮૦માં 'હિંદની હાલત' નામની તેની નવી આવૃત્તિ છપાવી.

ત્યાર પછી થોડો વખત વડોદરાના દિવાન તરીકે રહી, મુંબાઈની ધારાસભામાં સભ્ય તરીકે પ્રવેશ પામ્યા.

ઈ. ૧૮૮૫માં ભરાએલી પહેલી રાષ્ટ્રીય મહાસભામાં હાજરી આપી.

ઇ. ૧૮૯૨માં પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થયા.

ઈ. ૧૮૯૫માં લિબરલ પક્ષે રાજીનામું આપતાં દાદાભાઈનું એ સ્થાન ગયું.

ઇ. ૧૯૦૬ની કૉંગ્રેસના પ્રમુખપદેથી એમણે પહેલવહેલી હિંદ માટે સ્વરાજની ઘોષણા કરી એ વીર લડવૈયાએ ત્રણ ત્રણ વખત મહાસભાનો કાંટાળો મુગટ માથે ધરી, યોગ્ય રાહ દર્શાવી, હિંદુસ્તાનના દાદાનું મહાન પદ મેળવ્યું હતું.

ઈ. ૧૯૧૭ના જૂનની ૩૦મીએ ૯૧ વર્ષની વયે એ અવસાન પામ્યા, પણ એમનું નામ અને કામ ભારતની પ્રજાના દિલમાંથી સહેજે ભૂંસાય એમ નથી.

ચીલઝપટ્ટો

શ્રીરામ શર્માની
જવાંમર્દીભરી
શિકારકથાઓમાંની
એક આગળ

ટિહરી (ગઢવાલ) રાજ્યનું જંગલખાતું દયારા નામક સ્થાને છે. દયારા સુરસરિ–ચુંબિત તથા ભિલંગના–આલિંગિત તિહરી નગરથી, દક્ષિણ બાજુએ ભિલંગનાને પેલે પાર છે. કાગ–ઉડાણથી જોઇએ તો એ તિહરીથી બે ફર્લાંગ દૂર પણ નહિ હોય; પરંતુ રસ્તેથી તો શ્રીનગરવાળી સડકે થઇને ભિલંગનાનો પૂલ પાર કરીને લગભગ એક માઇલ દૂર થાય છે. મારા પાંચ છ વર્ષના તિહરીના જીવનમાં ભાગ્યે જ કોઇ એવો દિવસ હશે જ્યારે હું એ સુંદર સડક પર ફરવા નહિ ગયો હોઉં. ઘન વર્ષા અથવા કડકડતી ઠંડીમાં પણ એકાદ માઇલ એ સડક પર ફરી આવવાનો મારો નિયમ હતો. સડકની બન્ને બાજુએ ઝાડીઓમાં વિશ્રામ લેતાં પક્ષીઓ સુદ્ધાં મારાં પરિચિત હતાં. સડકની નીચે ભિલંગનાનો તટ અને એની વિશાળ ટેકરીઓ મારા ખાસ આકર્ષણનાં સ્થાનો હતાં. એ નદીની પાસેની ટેકરીઓ પર બેસીને એકલા જ મેં મારા જીવનનાં અનેક સુખદ સ્વપ્નાં જોયાં છે અને ત્યાંથી જ યૌવનથી મદમાતી અને મલપતી ભિલંગનાનું અશ્રુભર્યું કરુણ રૂદન તથા એની કટિભંગી છટા જોયાં છે. સેપર્સ અહાતના પશ્ચિમી ખૂણાથી એક માઇલ સુધી સડક ધનુષના આકારમાં સુષુપ્તની જેમ પડી છે અને નીચે ભિલંગનાની ઊંચી પ્રત્યંચા છે. આ પ્રત્યંચાની પૂર્વ બાજુએ ઉપર દયારા આવ્યું છે. દયારામાંથી કોઈ પ્રકૃતિપ્રેમી પોતાની નજર કરીને જુએ તો એક વિચિત્ર છટા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. એ ભિલંગના નથી લાગતી: જાણે શેષનાગ નગરના રક્ષણ કાજે વક્રરૂપે પડ્યા પડ્યા રોમેરોમમાંથી ફૂંકાર કરી રહ્યા છે.

દયારાનું બીજું આકર્ષણ એ હતું કે ત્યાં ચિત્તો આવતો હતો. પરંતુ બોલાવ્યા વિના ત્યાં જવું એ શિષ્ટાચારની વિરુદ્ધ હતું. હા; હું જાતે જઇને કહેત કે મને ચિત્તાને માટે બેસવા દો તો એ લોકો ના ન પાડત. પણ પૂછું શી રીતે?

કદી કદી મનુષ્યોની અનેક વર્ષોની મુરાદો એવી રીતે પૂરી પડે છે, જેમ ઘણાં વર્ષોની દેવદેવીની માનતા પછી કોઇ ગરીબ ખેડૂતને લગ્ન આવે છે. સ્વભાવાનુસાર હું એક દિવસ શેખચલ્લીના જેવા વિચારો કરતો ચાલ્યો જતો હતો ત્યાં એવું લાગ્યું કે પાછળથી કોઇ બૂમ પાડે છે. મારું ધ્યાન તો બીજે હતું અને સમગતિથી મારા પગ શરીરને લઇને ઊપડતા હતા. તલ્લીનતા–એકાગ્રતામાં મનની વિચારશક્તિ આકાશી કાચના કિરણોની જેમ એક જ બિંદુ પર કેન્દ્રિત થઇ જાય છે. અવાજથી જાણે વિચારકિરણો વેરાઇ ગયાં. માથું જરા હલાવ્યું અને પાછળ ફરીને જોયું, તો એક માણસે હાથનો ઈશારો કરીને બૂમ પાડી: 'માસ્તર સાહેબ, જરા ઊભા રહો.'

હું રોકાઇ ગયો. મને લાગ્યું કે સવારમાં જ આ કયા પ્રકારની બલા આવી. દરબારમાંથી કંઇક ચિઠ્ઠી તો નથી આવી? અવાજ સાંભળીને હું રોકાયો. ચપરાસી પાસે આવ્યો. થોડો શ્વાસ લઇને તેણે કહ્યું: 'કૉન્ઝરવેટર સાહેબે મને આપને ઘેર મોકલ્યો હતો. અને કહેવરાવ્યું હતું કે દયારામાં એક ચિત્તો આવે છે. એનાથી લોકો ત્રાસી ઊઠ્યા છે. કૉન્ઝરવેટર સાહેબના સાત બકરા ખાઇ ગયો છે.

પડેલા દાણાને જેમ ચકલી વિચિત્ર દૃષ્ટિએ જુએ તેમ મેં પેલા ચપરાસી ભણી ધ્યાનથી જોઇને કહ્યું, 'સાત બકરા ખાઇ ગયો?'

ચપરાસી: 'હા સાહેબ, અને હજી મર્યો નથી.'

'મારવા કોણ બેઠું હતું?'

'. . . સિંહ અને બીજા કેટલાયે શિકારીઓ.'

'પહેલે દિવસે કેટલા બકરા માર્યા?'

'ઘરમાં બે બકરા માર્યા. એકને મારીને ખાઇ ગયો અને બીજાને અરધો ખાઇને ત્યાં જ મૂકી ગયો.'

'તો પછી એ અરધા ખાધેલા બકરા ઉપર કોઇ બેઠું હતું?'

'ના સાહેબ.'

'ત્યારે તેણે બકરો ખાધો ક્યાં?'

'પાસેના નાળામાં.'

'પછી એને મારવા લોકો ક્યારે બેઠા?'

'પછી કૉન્ઝરવેટર સાહેબે એક બીજો બકરો મગાવીને . . . સિંહને આપ્યો. એમણે બાંધ્યો અને પાસે ફાનસ પણ મૂક્યું. ચિત્તો આવ્યો અને બકરો લઇ ગયો. ઝપટથી ફાનસ પણ ફૂટી ગયું.

મેં જરા વિચાર કરીને પૂછ્યું: 'બાકીના ચાર બકરા શી રીતે ખાઇ ગયો?'

ચપરાસી: અરે સાહેબ, જવા દો ને. મારી સાઠ વર્ષની ઉમર થવા આવી. આખો જન્મારો જંગલની નોકરી. અનેક વાઘ મરતાં અને મારતાં જોયા, પણ આવો વાઘ તો મેં જોયો પણ નથી અને સાંભળ્યોયે નથી.

મેં હસીને કહ્યું: તેં તો એક આખ્યાન સંભળાવ્યું. પણ તું એ કહેને, કે બાકીના ચાર બકરા શી રીતે ખાધા અને . . . સિંહ ઉપરાંત એને મારવા કોણ કોણ બેઠું હતું?

'બાકીના ચાર બકરાને એક પછી એક એમ ચાર દિવસમાં લઇ ગયો. એક દિવસે તો ચાર બંદૂકોવાળા એવી રીતે બેઠા હતા કે સૌની ગોળી એક જ ઠેકાણે પડે. ચિત્તાનો આવવાનો રસ્તો એક જ તરફથી હતો. બકરો બાંધ્યો, પાસે ફાનસ મૂક્યું, પણ વાઘ તો બકરી ઉપર વીજળીની જેમ તૂટચો અને બાજ કબૂતરને લઇ જાય તેમ ઉઠાવી ગયો.'

'તો તો ફાયર નહિ થયો હોય.'

'અરે સાહેબ, ચારે જણાએ ગોળીઓ છોડી!'

'અને એ ઘાયલ સુદ્ધાં ન થયો?!'

ચપરાસી: ઘાયલ થાત તો તો ખૂનની ધારે શોધ કરી શકાત. સાહેબ, એ વાઘ નથી પણ કોઇ જાદુગર છે.

'હં, તે કૉન્ઝરવેટર સાહેબે શું કહ્યું છે?'

'કહ્યું છે કે કૃપા કરીને માસ્તર સાહેબ પણ આવીને પોતાના હાથ અજમાવે. બકરો બાંધવા માટે તૈયાર મળશે. તેઓ દરબારમાં પણ સૂચના મોકલવાના હતા કે સેપર્સ મોકલીને વાઘ મારવો જોઇએ, નહિતો કોઇ દિવસ કોઇનો પ્રાણ જશે. અને જો આદમાનું ખૂન એની જીભે લાગ્યું તો પછી એ રૂદ્રપ્રયાગના મનુષ્યભક્ષી કરતાં પણ મોટો ખૂની બની જશે.

મેં કહ્યું: સારૂં. કૉન્ઝરવેટર સાહેબને જઇને કહેજે કે હું આવીશ, બકરો તૈયાર રાખે. હું દિવસ છતાં આવી જઇશ.

ચપરાસી લશ્કરી સલામ કરીને ચાલ્યો ગયો અને હું આનંદમાં ઘેર આવ્યો. શિકારનો મારો શૉખ વ્યસનમાં ફેરવાઇ રહ્યો હતો. વ્યસની પહેલાં થોડી માત્રાથી પ્રારંભ કરે છે અને પછી ઊંડો ઊતર્યા વિના એને આનંદ નથી આવતો. પંડિત લક્ષ્મીદત્તજીને પણ નોકરની સાથે કહેવડાવ્યું કે નિશાળે જતાં પહેલાં મને મળીને જાય; વાઘના સમાચાર આવ્યા છે. અને મારી સાથે જમે તો તો એનાથી અધિક કશું નહિ.

સાંજે ચાર વાગે લક્ષ્મીદત્તજી એક લેંડી કૂતરાને જંજીરથી જકડીને આવી પહોંચ્યા. કૂતરાના નખ ગણ્યા તો બાવીસ નીકળ્યા. કૂતરાને લગભગ અઢાર નખ હોય છે. વીસ નખવાળા કૂતરા ઘણા ઓછા. બાવીસ નખવાળો કૂતરો મેં તો આ પહેલો જ જોયો, એટલે એને જોઇને ખૂબ પ્રસન્ન થયો. આ પણ શુભ શુકન હતાં. અંદરથી મન કહેતું હતું કે દયારામાં ચિત્તો પણ આમ જ મળે તો મજા આવે.

મેં બંને બંદૂકો લીધી અને કારતુસ ખીસ્સામાં નાખ્યા. લક્ષ્મીદત્તે કૂતરો લીધો, વધારાની બે સાંકળો અને બે દોરડાં પણ લઈ લીધાં.

શિકારી જ્યારે શિકાર કરવા જાય ત્યારે એને ટોકવો ન જોઇએ. જો કોઇ પૂછે 'કેમ સાહેબ ક્યાં ચાલ્યા? શું શિકારે નીકળ્યા?' તો શિકારી ચીઢાઇ જાય છે. અમે પણ ટોકણીના ભયથી પાછલે બારણેથી જ નીકળ્યા. દયારામાં પહોંચીને કૉન્ઝરવેટર સાહેબને મળ્યા. પહેલાંનું ઓળખાણ ઝાઝું નહોતું. એક વાર અમે એમને ઘેર ચા પીધી હતી. પહાડ પર આટલો પરિચય બસ હોય છે. કૂતરો જોઇને એ

ખૂબ ચકરાયા. દત્તાત્રેયનું સ્વરૂપ ધરીને અમે ત્યાં પહોંચ્યા હતા! સૌથી પહેલાં એ વાત થઈ કે કૂતરો કેમ આણ્યો છે? મેં એમને સમજાવ્યા કે અમે લોકો અમારા ભાગ્યની પરીક્ષા માટે આવ્યા છીએ. અમે નાળામાં નહિ બેસીએ અને બકરો પણ નહિ બાંધીએ. ચિત્તાના મીઠા શિકાર કૂતરાની અજમાયશ કરીશું. એવો ચિત્તો કૂતરાને લઇ જાય તો યે વાંધો નહિ.

કૉન્ઝરવેટર સાહેબની મુખાકૃતિ બોલતી હતી કે અમારી વાત એમને ગમી નહિ; પણ અમે અમારી યોજના પાર ઉતારવામાં નિશ્ચયી હતા. પહેલાં અમે કૂતરો બાંધવાની જગ્યા નક્કી કરી લીધી. ચિત્તો જ્યારે એટલો મૂર્ખ હોય કે કોલાહલમાંથી પણ બકરો ઉઠાવી જાય તો પછી એને માટે જંગલમાં શામાટે બેસવું? પણ એવા ચિત્તા વિરલ હોય છે. એટલે અમે કૂતરાને મકાનની પાસે એક જમરૂખના ઝાડ સાગે બાંધવાનો નિશ્ચય કર્યો. અમારે માટે ઓટલા ઉપર એક કામળો બિછાવી દીધો અને સામે આડ માટે લાકડીને આધારે એક કામળો નાખી દીધો. બેસવાના સ્થાનની મુશ્કેલી નહોતી. ઘરમાં જઇને બેસી શકાય તેમ પણ હતું. પણ કૂતરાને બાંધવાનો બાકી હતો, અને એ જ ખરું કામ હતું.

ચિત્તો આવતો હતો અને જનાવરને લઇ જતો હતો, તો પછી બકરાને કે કૂતરાને એટલો સખત શા માટે બાંધવો કે તે ગમે તેટલી શક્તિ લગાવે—ભલે કૂતરાનું હાડકે હાડકું લઇ જાય—પણ દોરડું ન તૂટે? અમે એ જ વિચાર કર્યો હતો કે ચિત્તો કૂતરાને ભલે ત્યાં મારી નાખે, પણ ઝપટ મારીને; દોરડું તોડીને એને લઇને તો જઇ ન શકે. એક બીજી વાત હતી તે પણ વિચારણીય હતી. ઉદ્વેગમાં આવી જઇને આંધળી રીતે ફાયર કરવા એ પણ મૂર્ખતા હતી.

પહેલાંના શિકારીઓએ જે આ ભૂલો કરી હતી તેનો અમે લાભ ઉઠાવ્યો. હું તો બંદૂક હાથમાં લઇને ઊભો ઊભો જોયા કરતો હતો અને જાનવર બાંધવામાં સિદ્ધહસ્ત લક્ષ્મીદત્ત કૂતરો બાંધવામાં મશગુલ હતા. પહેલાં તો કૂતરાના ગળામાં દોરડાના ચાર આંટા માર્યા અને બરાબર ફંદો જમાવીને જમરૂખના ઝાડ સાથે દોરડું કસી લીધું. કૂતરાની ડાબી અને જમણી બાજુ બે મોટા ખૂંટા દાટવામાં આવ્યા અને એમાં કૂતરાને બંને સાંકળોથી જકડ્યો. પણ આટલાથી અમે સંતુષ્ટ નહોતા. જો કૂતરો બેસી રહે

કૂતરાની પાસે મૂકેલા ફાનસ પાસે અરધા અંધારામાં અમારા ખેલના મુખ્ય પાત્રનું આગમન સૂચવતી કોઈ કાળી ચીજ આગળ વધી

અને ભસે નહિ તો ચિત્તાને ખબર કેમ પડે કે એનો માનીતો શિકાર આટલો પાસે છે?

એનો ઉપાય પણ સૂઝ્યો. કૂતરો બેસી જ ન શકે તો? એની કમ્મરમાં એક રસ્સી બાંધી અને ઝાડની એક ઊંચી ડાળી સાથે એ જોરથી બાંધી દીધી.

આટલી કામગીરી પતતાં અમે ઓટલા ઉપર ઊંચે બેસી, આંખો ફાડીને કૂતરાની ચારે બાજુએ જોઈ રહ્યા. કૂતરાથી ત્રીસ ગજ દૂર પૂર્વમાં એક સ્ટૂલ પર ફાનસ મૂક્યું હતું. કૂતરાની ચારે બાજુ અજવાળું પડતું હતું. હા, સ્ટૂલની ચારે બાજુ અંધારું હતું, અને ઝાડની છાયા કૂતરાની પશ્ચિમ બાજુએ પડતી હતી.

કૂતરાને પોતાના અતૂટ બંધનોથી કષ્ટ થયું, અને એણે રડવાની શરૂઆત કરી. દસ પંદર મીનીટ સુધી તો એણે અખંડિત રૂદન કર્યું. રોગ અથવા કષ્ટની પ્રારંભિક અવસ્થા ખૂબ દુઃખદાયી હોય છે. પછી તો સમય જતાં અભ્યાસ, સંતોષ અને ટમટમતી દીપશિખા જેવી આશાથી દુઃખી અને રોગી કષ્ટ ભોગવવા માંડે છે. એટલે રીઢા રોગીની અવસ્થા (chronic stage)માં શરૂઆત કરતાં કષ્ટ ઓછું હોય છે. કૂતરાને પણ આ અટળ નિયમનું પાલન કરવું પડ્યું.

અમે નજર ફેરવીને જોતા હતા કે ક્યાં યે ચિત્તાનું આગમન દેખાય છે? હતા તો અમે મૂર્તિવત્, પણ અમારી આંખો અજગર સમી હતી. એક ધ્યાનથી જોતાં આંખો દુખવા માંડતી એટલે બંધ કરીને હાથ ફેરવી લેતા અને પાછા પહેલાંની જેમ એકી ટસે જોઈ રહેતા. સમસ્ત પ્રકૃતિ નિદ્રાની તંદ્રામાં મસ્ત હતી. અમારી પાછળના ઓરડામાં કૉન્ઝરવેટર સાહેબ આરામથી સૂતા હતા. ટાવરમાં દસના ટકોરા થયા. હિમાલયનાં શિખરો અને ખીણો તથા ભિલગનાનો અંધકારમય તટ નિર્જીવની જેમ પડ્યાં હતાં. હિમાલય ગતિહીન છે. શિવ અને પાર્વતીના સમયથી હિમાચ્છાદિત શિખરો પર કંઈ ખાસ પરિવર્તનો નથી થયાં. હા, નદીઓએ એની છાતી પર કરવત ચલાવી છે, પણ છતાંય એ તો મસ્ત છે. સામે ભિલંગનાએ જ હજારો વર્ષથી એને સતાવ્યો છે. પણ એ તો સમાધિસ્થની જેમ સ્થિર બેઠો છે. ભારતનો એ ઉત્તરી ચોકીદાર છે. ભારતીય ઇતિહાસનું નાટક જોતાં જોતાં એ વૃદ્ધ થઈ ગયો છે. એને સાધારણ ઘટનાઓની પરવા નથી. પછી અમારા કૃત્યનો એને કેમ ખ્યાલ આવે, અને શા માટે આવે?

આ તરંગમાળા ચાલુ હતી ત્યાં કૂતરાની પાસે મૂકેલા ફાનસ પાસે અરધા અંધારામાં અમારા ખેલના મુખ્ય પાત્રનું આગમન સૂચવાયું. ધ્યાનથી જોયું તો કોઈ કાળી વસ્તુ અંધકારમાં જ આગળ વધી. વાઘ વિના બીજું કોણ હોય? કૂતરાની સુંઘવાની શક્તિ જબ્બર હોય છે, પણ એ પણ પોતાના શત્રુની આટલી નિકટવર્તી હાજરી કળી ન શક્યો. કદાચિત્ પવન કૂતરા તરફથી વહીને ચિત્તા તરફ જતો હશે.

મેં ટ્રૅઇંગ માસ્તરને સંકેત કર્યો કે આપણું પાત્ર આવી પહોંચ્યું, પણ ટ્રૅઇંગ માસ્તરની આંખો ખૂબ તેજ નથી. ઉત્તરમાં એમણે મારો હાથ દબાવ્યો. એનો અર્થ હતો કે એમણે ચિત્તાને જોયો નથી. દેખાતો તો મને પણ નહોતો, પણ એક કાળી વસ્તુ અંધારામાં બેઠી હતી. હું એના ઉપર ગોળી ચલાવી શકત, પણ મને એક આશંકા થઈ. જો એ ચિત્તો હોત તો આટલી વાર સુધી પ્રતીક્ષા કેમ કરત? કૂતરા ઉપર તૂટી જ પડત. પણ બધા જ ચિત્તા રાહ જુએ છે. માત્ર લોકોને એવું લાગે છે કે અમુક ચિત્તા સીધો તીરની જેમ આવ્યો.

આ મૂંઝવણથી મેં મારી બંદૂકની નળી ઊંચી કરી, ત્યાં તો એક એવું દૃશ્ય દેખાયું, જે જીવનમાં પહેલાં કદી જોયું નહોતું અને ફરીથી દેખાશે પણ નહિ. ચિત્તો ત્યાંથી એકદમ કૂદ્યો અને પોતાના ડાબા પંજાથી કૂતરાની ગરદન અને જંજીરને એટલા જોરથી ધક્કો માર્યો કે કૂતરો ઢીલો બંધાએલો હોત તો ઝપટનો માર્યો કેટલાય વેગથી દૂર પડ્યો હોત. પણ એ તો લક્ષ્મીદત્તના કૂચ હાથે બંધાએલો હતો. ચિત્તો જંજીરની સાથે એટલા જોરથી અથડાયો કે એના પાછલા પગ ઉપર આકાશ ભણી ઊંચા થઈ ગયા. પણ એ સાથે જ એણે શરીરને એવી ચતુરાઈથી સંભાળી લીધું કે એક ગુલાટભેર જમરૂખના ઝાડની છાયામાં જઈ પહોચ્યો. મોઢામાં રૂમાલ રાખીને મેં આ તમાશા પર આવતું હસવું રોક્યું.

ચિત્તાનું નિશાન ખાલી જવાથી એ ખૂબ ખિજાયો. દૂરથી એણે કૂતરા પર ઘુરકવા માંડ્યું. જાણે કૂતરાને ધમકાવતો હતો કે એણે એની સાથે આવી બેઅદબી કેમ કરી? પણ કૂતરો શું બોલે? એ તો

બલિ બનીને ઊભો હતો. ચિત્તો થોડો સમય ઘુર્રાવું બંધ કરી દેતો અને ઝાડના થડ સુધી આવી પહોંચતો. કૂતરાની આંખો, એના કાન અને એનું આખું શરીર એ તરફ હતાં જ્યાં ચિત્તો ઝપટ મારીને આવતો કે એની 'કાંય કાંય' અને 'હાંવ હાંવ' કરુણા અને ક્રોધના અંતિમ બિંદુ સુધી પહોંચી જતી. બંધન તોડવા પગ પછાડતો, પણ એ તો યમપાશથી બંધાયો હતો. એમાંથી એને મુક્તિ મળત તો યે ચિત્તાનો કોળિયો બની જાત.

ચિત્તો ઝડપથી આગળ આવતો અને પાછળ જતો. જો કૂદકાની સીધી રેખામાંથી બીજી કોઇ બાજુ કૂતરાનું મોઢું હોત તો તે સહેલાઇથી હૂમલો કરી શકત; કારણ, ચિત્તો જ્યારે પોતાના શિકાર પર કૂદે છે ત્યારે હમેશાં તેની ગરદન પર કૂદે છે, અને પોતાના પંજા અને દાંતથી તેને પળમાં હતો ન હતો કરી નાખે છે. મોઢાના ચાર ખીલા જેવા દાંત ગરદનમાં, આગલા પંજાના પાંચ નખ ગરદનની એક બાજુ, એટલા જ બીજી બાજુ, શરીરનો બોજો ઉપર અને પાછલા પગના નખો પણ માંસમાં ઊંડા ઉતરી ગએલા—અને આ બધું એકી સાથે, એકદમ—આ પ્રલયકારી પ્રહારથી ક્યાં ગાય કે બળદ પણ છટકી શકે? અને કદાચ કોઇ પશુ એમાંથી છટકી જાય, તો પણ નખના ઝેરથી તે બચવા પામતું નથી.

ચિત્તો પોતાના સ્વાભાવિક પ્રહાર કરતો નહોતો. એનો પહેલો હૂમલો ખાલી ગયો હતો, એટલે એટલા ખાતર એ કૂતરાને અંધારામાં રહેરહે ખેંચવા માગતો હતો. પણ એવું કરી શક્યો નહિ એટલે હવે રહી-રહીને ચીલઝપટનો આશ્રય લેતો હતો: અંધારામાંથી કૂતરા પર કૂદતો હતો, પણ હૂમલા પહેલાં જ કૂતરો ભસી ઊઠતો. ચિત્તાને પણ આશંકા જતી એટલે એ આગળ આવતો નહોતો; અથવા કદાચ અમારી બેઠકની એને ખબર પડી ગઇ હોય.

એક બીજી વાત પણ હતી. ચિત્તો ઘાયલ થયા પછી કંઇ જ વિચાર કરતો નથી, જેમ અને જ્યાં બને ત્યાં બસ આક્રમણ જ કરે છે. પરંતુ પોતાના શિકારમા તો એ ખૂબ સાવધાનીથી કામ લે છે. ગાયને મારવી હોય કે બકરાને, જંગલમાં એ ખૂબ વિચાર કરીને અને સાવધાનીથી આક્રમણ કરે છે

પંદર મિનીટ પછી ચીલઝપટાંનો ખેલ થંભ્યો. તોફાન આવતાં પહેલાં પવનનો વેગ રોકાઇ જાય છે. મેં પણ માન્યું કે ચિત્તો પેંતરો બદલે છે હવે એ પાછળથી હૂમલો કરશે. પણ અરધા કલાક સુધી કશું બન્યું નહિ. કૂતરો સમજ્યો કે બલા ટળી, પણ એ બલા ટળે એવી નહોતી! મેં દૃષ્ટિ સ્થિર કરી તો સ્ટૂલની પૂર્વ બાજુએ પહેલાં જેવી જ કાળી ચીજ દેખાઇ. મેં સંકેતથી લક્ષ્મીદત્તને કહ્યું કે હું તો ફાયર કરૂં છું, ભલે વાગે કે ન વાગે. બંદૂકમાં કારતુસ ભરેલા હતા. ડાબી આંખ બંધ કરી અને અનુમાનથી નિશાન લીધું. રાતના અંધારામાં નિશાન લેવાની રીત આવી જ હોવી જોઇએ કે બંદૂકની નળી ઊંચેથી નીચી કરતા જાઓ અને શિકારની સીધાણમાં નળી આવે કે ઘોડો દબાવી દો. આમ કરવાથી નિશાન લગભગ બરાબર લાગે છે. નહિ તો રાતમાં નિશાન લેવું ખૂબ કઠણ કામ છે. મેં એવું જ કર્યું. બંદૂક ચાલી ત્યે. તો ચિત્તો કૂતરા ભણી થઇને નાઠો. લક્ષ્મીદત્તે પણ ગોળી છોડી, પણ નીચે પડી. ધૂળ માત્ર ઊડી રહી.

બંદૂકના અવાજ સાંભળીને કૉન્ઝરવેટર સાહેબ આવી પહોંચ્યા અને બોલ્યા, 'ચિત્તો મર્યો?'

મેં જરા શરમાઇને કહ્યું, 'ફાયર તો કર્યો છે પણ કોણ જાણે વાગ્યો કે નહિ.'

'તમે હજી બેસી રહો. એ ભારે પાજી છે. ફરીથી આવશે. જ્યાં સુધી કૂતરો બંધાએલો છે અને એ જીવતો છે ત્યાં સુધી એ આવ્યા વિના નહિ રહે.'

'તો આપ આરામ કરો. હજી તો બાર જ વાગ્યા છે. અમે બેસી રહીશું.'

ગોળી વાગી કે નહિ એનો ઉત્તર મળતો નહોતો. અંદાજથી જ ફાયર કર્યો હતો. ગોળી વાગી પણ શકે અને ખાલી પણ જાય. ચિત્ત ચંચળ થઇ ગયું. નીચે ઊતરીને અમે જોવા લાગ્યા. એ કેવળ મૂર્ખાઇ હતી. ફાયર કર્યા પછી ભલે ગોળી વાગે કે ન વાગે, રાત્રે કદી પણ શિકારીએ પોતાની જગ્યાએથી ન હટવું જોઇએ. અનેક શિકારી એ ભૂલથી માર્યા ગયા છે. પણ શિકારી યે કદી બુદ્ધિહીન બની જ જાય છે. સફળતાની ઉત્કટ લાલસા તેને પણ ઇન્દ્રિ-યોને આધીન કરી દે છે. ફાનસથી ચાર પાંચ ગજ દૂર સુધી જોયું કે ક્યાંક લોહી મળે, પણ કંઇ દેખાયું નહિ. જો ઘાયલ ચિત્તો એ વખતે અમારા પર તૂટી

પડત તો અમે કંઇ કરી શકીએ તેમ નહોતું.

અમે પાછા ઉપર આવીને બેઠા, પણ ચિત્તો ન આવ્યો. પ્રાતઃકાળ થવા આવ્યો. લોટો લઇને લક્ષ્મીદત્ત જંગલ ગયા. મેં વિચાર કર્યો કે ભિલંગનાનો કોતરોવાળી ઝાડીઓમાં એકાદ નજર કરી આવું. ઘાયલ થઇને કદાચ એ બાજુ તો એ નહિ ગયો હોય?

બંદૂક લઇને હું એ બાજુ ચાલ્યો. ત્યાંથી ભિલંગનાનું એક કોતર ત્રીસેક ગજ દૂર હશે. ઘાયલ ચિત્તો જાય તો નિકટની ઝાડીમાં જ જાય, એવો વિચાર કરીને હું એ બાજુ ગયો. ત્યાં પહોંચતાં જ મને ચિત્તાનો પંજો દેખાયો. હું એકદમ પાછો હટ્યો અને ઘોડો ચઢાવ્યો. પણ ચિત્તાનો પંજો ચતો હતો. જીવિત હોત તો પંજો ચતો ન હોત. ખાત્રી કરવા મેં એક કાંકરો માર્યો, પણ એ હાલ્યો નહિ. મેં બૂમ પાડીને લક્ષ્મીદત્તને બોલાવ્યા.

દયારામાં ચારે બાજુ ખબર ફેલાઇ કે ચિત્તો મર્યો. અમને અભિનંદનો મળ્યાં. ચિત્તો લાવીને કૂતરા પાસે મૂક્યો. મરેલા ચિત્તાને જોઇને પણ તે ગભરાતો હતો. હવે તેને પણ મુક્ત કર્યો. તેને ક્યાંય જરા પણ ચોટ લાગી નહોતી.

કિસનસિંહ ચાવડા
(શ્રીરામ શર્માના હિંદી ઉપરથી)

કિર્લોસ્કરનાં કટાક્ષચિત્રો (ક્રમાંક ૬) **કલ્પનાનું સામર્થ્ય**

(ચિત્રકાર · શંકરરાવ કિર્લોસ્કર . . . લેખક · પ્રોફેસર ના. સિ. ફડકે)

વિચાર અગર કલ્પના એટલે કુદરતની એક જબર શક્તિ. એક વખત એને ગતિ મળી કે સમાજસુધારો આગગાડીને વેગે ધપવા માંડે છે એ વખતે સમાજની વ્યવસ્થા તેનાથી ધ્રૂજવા લાગે છે, વાદવિવાદો શરૂ થાય છે, નવી કલ્પનાઓના તણખા ઊડવા લાગે છે, ને ડરપોક માણસને તો લાગે છે કે સમાજની ગાડી હમણાં ક્યાંક ખાડામાં જઇ પડશે! એવે વખતે જૂનવાણીના કેટલાક અભિમાની ઉપાસકો પરંપરા અને રૂઢિના જૂના સડેલા વાવટા બતાવી વેગથી ધપતી એ સુધારણાને થોભાવી દેવાનો પ્રયત્ન આદરે છે. એવાઓ પર ગુસ્સો કરવો નિરર્થક છે, કારણ એમના એ પ્રયત્ન પાછળ હેતુ તો સારો જ હોય છે; માત્ર એટલું જ કે એમને વસ્તુસ્થિતિનું ભાન નથી હોતું. ગાડી જોસબંધ ધપે છે એટલું જ એ લોકો જુએ છે. પણ એનો આગળનો માર્ગ પાકો અને સુવ્યવસ્થિત છે, એને સારથી પણ છે ને બ્રેક પણ છે, એ વાત તેમના ધ્યાનમાં આવતી નથી. તેમાં કોઇ શું કરે?

પકવાન્ન કે ફલાહાર?

દુનિયાના ઇતિહાસમાં એક જમાનો એવો હતો કે જ્યારે રસોઇની કળા અજાણી હતી. આપણે વારતહેવારે કરવામાં આવતા ખોરાકને 'પકવાન્ન' કહીએ છીએ. આ પ્રયોગ ઘણો જ સૂચક છે. એ દર્શાવે છે કે ઇતિહાસમાં એક કાળે આપણી પ્રજાનો નિર્યમિત ખોરાક તો ફળનો જ હતો અને અન્નાહાર અપવાદ હતો. આજે તો અન્નાહાર અવિચળ નિયમ છે; અને અપવાદ રૂપે અગિયારશને દિવસે શીંગોડાનો શીરો, રાજગરાની પુરી, અને બટાટાની કાતરીનો ફરાળ (ફલાહાર) કરી આપણે અરધા મહિનામાં એકઠાં થએલાં પાપ ધોવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ!

આજે આપણે અગ્નિનો જે અતિ ઉપયોગ અને દુરુપયોગ કરી રહ્યા છીએ, એની સામે યુજેન ક્રીશ્ચિયન જેવા જગમશહૂર આહારશાસ્ત્રીઓએ હજારો લોકોના અસાધ્ય રોગો કેવળ વનપક્વ ખોરાક શાસ્ત્રીય રીતે વાપરીને મટાડ્યા છે. ફલાહારથી અને એમાંયે ખાસ કરીને એકલી દ્રાક્ષ ઉપર જ રહેવાથી કેટલીક જાતના કૅન્સર પણ મટી શકે છે. એવા એકાન્નોપચારને mono-diet—મૉનૉ ડાયેટ કહે છે.

શરીરનાં પોષણ, શુદ્ધિ અને વૃદ્ધિમાં કાચો ખોરાક શો ફાળો આપી શકે એનો આપણને અનુભવ જ નથી, કારણકે એક યા બીજા કારણથી આપણે આહારના આ ક્ષેત્રની સદંતર ઉપેક્ષા કરી છે. એનો સાચો ખ્યાલ તો આપણે થોડા મહિના રસોડું બંધ કરીએ તો જ આવી શકે. પ્રજા તરીકે ગુજરાતીઓએ માંસાહાર બંધ કર્યો, એટલા માટે જ તેઓ વનસ્પતિ–આહારમાંથી આટલી બધી વાનીઓ ઊપજાવી શક્યા.

કાચો ખોરાક એટલે બેચાર ચીજોવાળો કંટાળાભરેલો ખોરાક એવું માની લેવાની પણ જરૂર નથી. એ ખોરાકના બુદ્ધિપૂર્વક ઉપયોગથી, આપણે રાંધ્યા વિના કે મસાલા મેળવ્યા વિના જ લાડુ, રાયતું, કચુંબર, સૂપ, સૅલાડ અને અન્ય અનેક વાનીઓ બનાવી શકીએ. નમૂના દાખલ લાડુની બનાવટ નીચે આપી છે:

ખજુર (ઠળીઆ કાઢેલાં)	૧૬ તોલા
કાજુ	૨૪ તોલા
કેળાં	નંગ ૨
ખસખસ	ખપ જેટલી

શરૂઆતમાં ખજુરને ધોઇ, એના ઠળીઆ કાઢી નાખવા; પછી કચરીને એનો ગોળો વાળવો. કાજુને કૉફી દળવાના મશીનમાં દળી નાખવાં. કેળાંનાં છોડાં કાઢી નાખી, એનો પણ લોચો બનાવવો. પછીથી ત્રણેને એકાકાર કરી, નાનીનાની લાડુડીઓ વાળી, ખસખસમાં નવડાવી નાખવી.

લાડુ જો બરાબર રીતે બનાવ્યા હશે તો એ શાના બનાવ્યા છે એ જ મોટા ભાગના ખાનારા કહી નહિ શકે. છતાં યે એનો સ્વાદ તો અનોખો જ લાગશે. અલબત્ત, આવા લાડુ પ્રમાણસર જ વપરાવા જોઇએ, કારણકે એ પચવામાં ભારે હોય છે. આ જ રીતે અંજીર, આલુ, દ્રાક્ષ ને બીજાં સુક્કાં ફળો તેમજ બદામ, ચારોળી, અખરોટ અને મગફળી જેવાં કોચલીઆં ફળ (nuts)ના મિશ્રણથી અનેક તરેહના લાડુ બનાવી શકાય. લાડુ વાળવા માટે કેળાંને બદલે કેરી કે પોપૈયાં પણ ચાલે. જો લાડુને લાંબો વખત વસાણા તરીકે રાખી મૂકવા મરજી હોય, તો વાળવા માટે કેળાં, કેરી કે પોપૈયાં જેવાં પાકાં ફળોનો ઉપયોગ કરવો નહિ; પણ એની જગ્યાએ મધ વાપરવું. આ બાબતમાં રસ પડ્યો એટલે સ્વતંત્ર પ્રયોગોથી અન્ય વાનીઓ કરવાની આપોઆપ સૂઝશે.

સંસ્કૃત માનવીની મોટામાં મોટી ભૂલ, દરેકેદરેક ખોરાક રંધાવો જ જોઇએ એવો આગ્રહ રાખવામાં છે. ખોરાકને રાંધવાથી એમાંથી કંઇક ઓછું થાય છે, એવો ખ્યાલ અનેક વિદ્વાનોને પ્રજીવકોની શોધ પહેલાં પણ આવેલો. ડૉ. લિંડલેર આ અદૃશ્ય થતાં તત્ત્વોને જીવનતત્ત્વો–Life elements–ને નામે ઓળખાવતા. પ્રજીવકો વિષેનું આપણું ચાલુ જ્ઞાન રસોઇના બહિષ્કાર માટે આગ્રહ રાખતું નથી, પણ રસોઇ વધારે સંરક્ષક–conservative–થવી જોઇએ, એવો આગ્રહ જરૂર રાખે છે.

અતિશય રાંધેલા ખોરાકથી જેમની હોજરી ખરાબ થઈ હોય છે, એમની પાચનક્રિયા સુધારવા માટે, થોડાક સમય પૂરતો તો કાચો ખોરાક એ જ સાચો ઉપાય છે. ને આખી પ્રજા કાચા ખોરાક ઉપર રહેવાનું નક્કી કરે તો અરધોઅરધ રોગો આપોઆપ અદૃશ્ય થઇ જાય. દૂધના જંતુઓથી જો કાંઇ બાળકો મર્યાં હોય, તો એનાથી અનેકગણાં બાળકો ઉકાળેલા દૂધથી સ્કર્વી થવાને પરિણામે મર્યાં છે. અલબત્ત, વ્યક્તિગત રીતે આ દિશામાં અનેક પ્રયોગો થયા છે, છતાં યે આ કાચા ખોરાકનો કાર્યક્રમ આખી યે માનવજાત ખાસ કરીને બે કારણોને લીધે સ્વીકારી નહિ શકે એમ મને લાગે છે:

પહેલું કારણ શારીરિક છે. જોકે માનવજાત હજારો વર્ષ થયાં માંસ ખાતી આવી છે, તો પણ માનવીનું શરીર કોઇપણ રીતે માંસાહારને અનુકૂળ થયું નથી; જ્યારે રસોઈની બાબતમાં એમ નથી. ત્યાં તો દેખાતો ફેરફાર થયો છે.

આપણા વડવાઓ—આદિ માનવો—કરતાં આપણાં જડબાં ઓછાં ભારે છે. ચહેરાના સ્નાયુઓની શક્તિ ઘટી છે. રાક્ષસી સામર્થ્યવાળા દાંતોનું સ્થાન નાજુક દાંતોએ લીધું છે. અને આખુંય પાચનતંત્ર વધુ નાજુક અને ઓછો શ્રમ સહન કરી શકે એવું થયું છે.

આમ હોવાથી એકલા કાચા ખોરાક ઉપર જ રહેવાની શક્તિ માનવીએ ગુમાવી છે. પૂ. ગાંધીજીને આ દિશામાં મળેલી નિષ્ફળતાઓનું કારણ પણ આ જ છે.

બીજું કારણ માનસિક છે. માનવીનું આખું યે પાચનતંત્ર, પાચનશક્તિ અને શારીરિક રસાયનશાસ્ત્ર તો અન્ય ફળાહારી પ્રાણીઓને મળતું જ છે, પણ એનું મન એ સૌથી ન્યારું છે. આપણે રસોડાં ચાલુ રાખીએ છીએ, એમાં શારીરિક કરતાં યે માનસિક કારણ મોટો ભાગ ભજવે છે. માનવીની સુરુચિને પોષે, એના આંખ, નાક અને જીભને પ્રસન્ન કરે એટલું મોહક વૈવિધ્ય તો રસોઇ વિના ઊભું કરવાનું બની શકે એમ છે જ નહિ. આમ હોવા છતાં યે આજે આપણે કરી રહ્યા છીએ એનાથી અનેકગણો ઉપયોગ આપણે કાચા ખોરાકનો કરવો જોઈએ; એટલું જ નહિ, પણ આહારમાં રાંધેલા કરતાં કાચા ખોરાકને વધારે મહત્ત્વનું સ્થાન આપવું જોઇએ.

આ દિશામાં જે લોકો પ્રયોગો કરવા માગતા હોય એમણે જો પોતાનું શરીર મજબૂત હોય અને નિયમિત કસરત કરતા હોય તો જ એ અખતરા કરવાની હિંમત ભીડવી, કારણકે કાચો ખોરાક ખાવાનું અને પચાવવાનું કાચાપોચા માણસોનું કામ નથી.

આથી, હું અગ્નિ, ઘંટી, સ્ટવ, વસ્ત્રો અને મોટરો જેવા સંસ્કૃતિના આશીર્વાદોનો વિરોધી છું એમ ન માનશો. અગ્નિ જઠરાગ્નિનું કામ ઝૂંટવી ન લે ત્યાં સુધી મારે એની સામે વિરોધ નથી. ઘંટી દાંતને બેકાર ન બનાવે, વસ્ત્રો ત્વચાની તન્દુરસ્તીનો નાશ ન કરે, સ્ટવ સારા ખોરાકોના જીવનરસનો નઠારી રસોઇથી વિનાશ ન કરે, મોટરો પગના હક્ક ઉપર તરાપ ન મારે, એટલું સંભાળી લેવાની દરેક બુદ્ધિશાળી માણસની ફરજ છે. જો આપણે એટલું કરી શકીશું તો કુદરતની ભેટો અને વિજ્ઞાનની શોધોના સમન્વયથી માનવજીવનના સર્વોચ્ચ આદર્શો સિદ્ધ કરી શકીશું.

રમણલાલ એન્જિનીઅર

શાં ગીત મારાં?

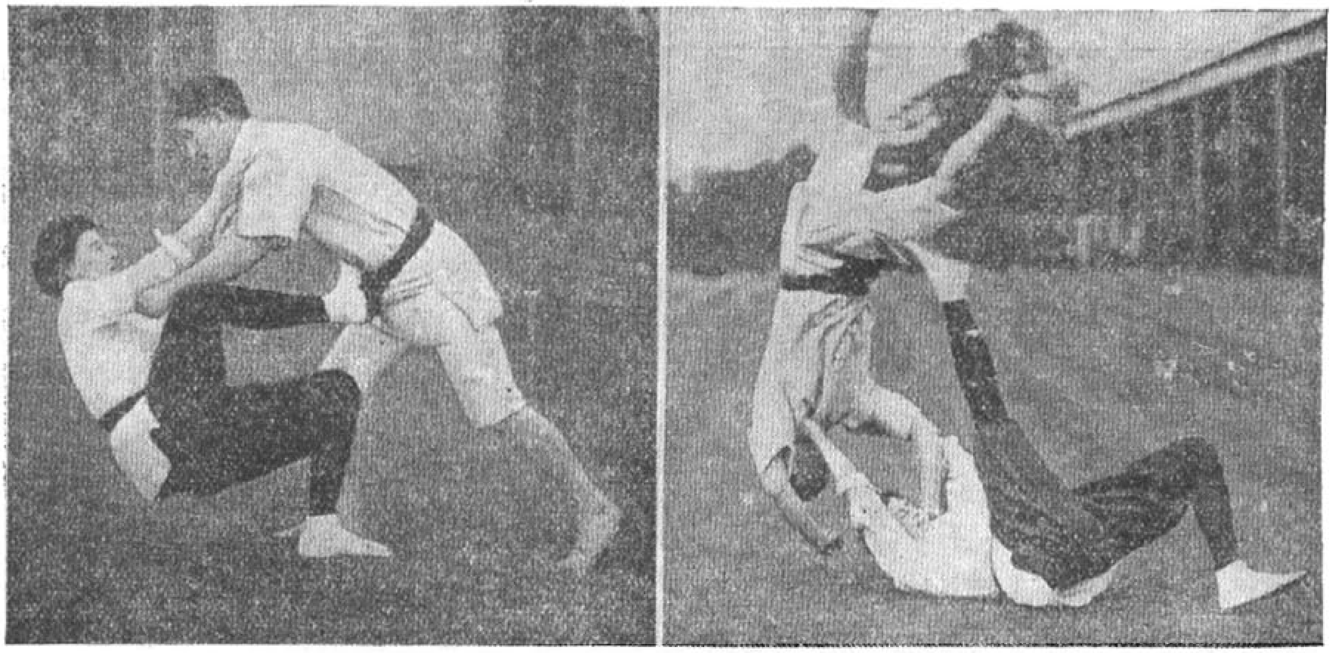
· મિશ્ર ·

શાં ગીત મારાં? કવિતા ય શી વળી?
શા ત્યાં તરંગો, જળ જ્યાં મળે નહિ?
વિરાટ વિશ્વે જરી દૃષ્ટિ ફેરવું,
દેખાય કૈં તે પર આંખ ઠેરવું,
એનાં પડેલાં પ્રતિબિમ્બ જોઇને
તમે ગણ્યાં કાવ્ય તણાં સ્વરૂપ સૌ.

હસું રડું વા—કવિતા ગણી તે
રાચો; તમે આશ અનેક હાસ્યમાં
પ્રસન્ન ભાવિ તણી વાંચતા, અને
ગભીર મારા રુદિતે ય દેખતા
નિશા મહા જીવનઅન્ધકારની;
મારે નિશા ના, દિવસે ન ઊજળો.

મારે નથી શોક, ન હર્ષ મારે,
આશાનિરાશા નવ સ્પર્શતાં મને.
ઉરે ન જ્યાં ચેતનની પરંપરા
જાગે, જગાવે નવ તત્ત્વ કોઇ એ;
ત્યાં ગીત શાં, શી કવિતા ય મારે?

ભાનુ

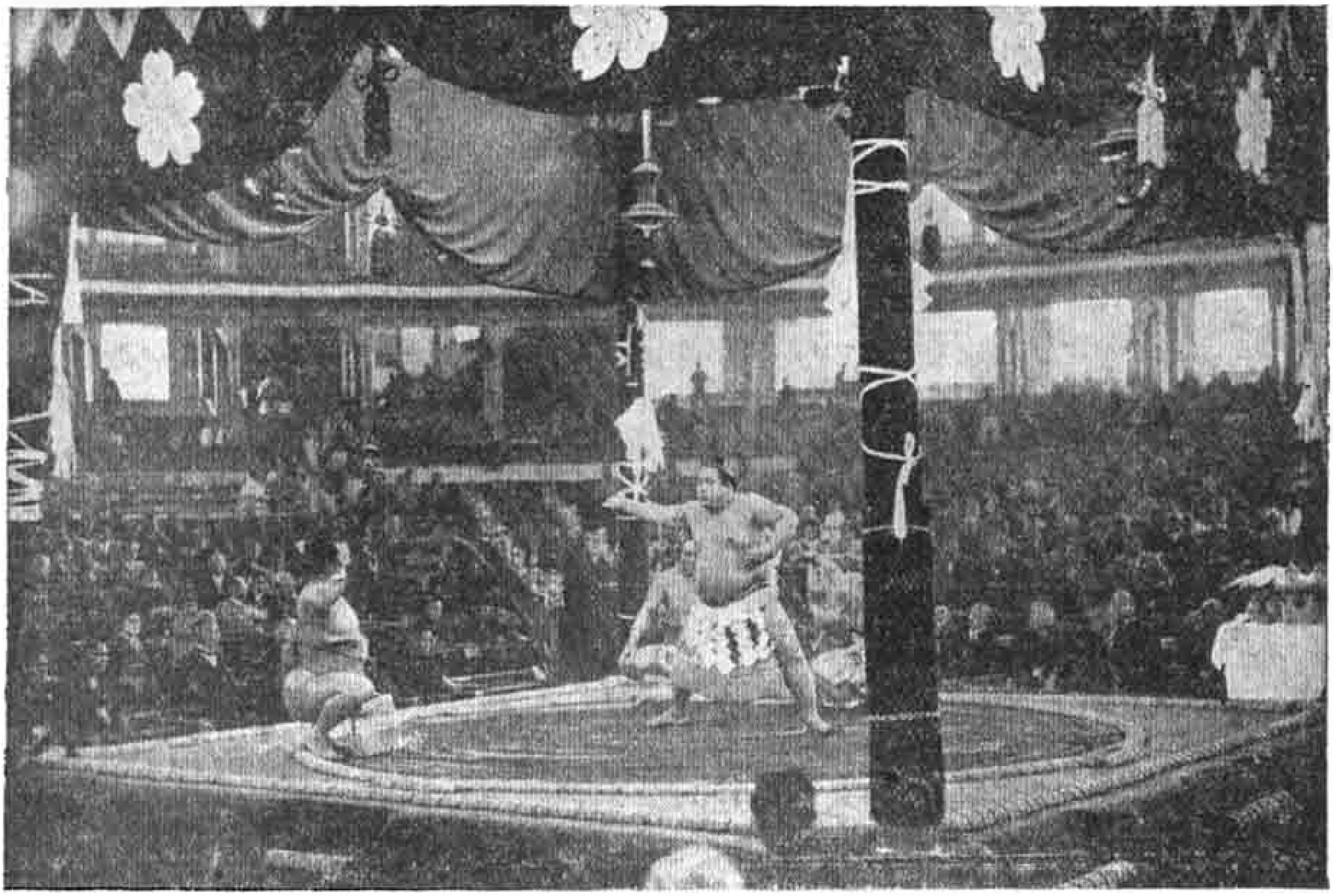
ગુંડાઓ અને મવાલીઓના સામે આત્મસંરક્ષણના અમોઘ સાધન તરીકે જ્યુજિત્સુની ઉપયોગિતા ઘણી છે

કુશ્તી કે જ્યુજિત્સુ ?

આવા પ્રશ્ન ઘણી વખત એવી વ્યક્તિઓ પૂછે છે કે જેમને ખરેખર વ્યાયામની તૃષ્ણા નથી હોતી. અન્ય વિષયો પેઠે, વ્યાયામ કરવો એ પણ વિશિષ્ટ જાતનો આડંબર–fashion–છે, એવી માન્યતામૂલક એમની જિજ્ઞાસા હોય છે. અખાડાની માટીમાં એમને રગદોળાવું નથી. પરસેવો વળે, શરીર ચીકણું થાય એ એમને ગમતું નથી. લંગોટ પહેરતાં નાગા દેખાવાને એ vulgarity–ગ્રામ્યતાની હદ માને છે; જોકે એમના જ મુરબ્બી અંગ્રેજો સેંકડો ભેગા થઇ નાગા નાગા પાણી ઉલાળે છે, એમાં એમને અસભ્યતા નથી દેખાતી. હાથપગ હલાવવાની પણ તત્પરતા ન હોવાથી, વ્યાયામને લીધે અંગ દુખે કે થાક લાગે એ એમને ન પાલવે. વ્યાયામથી–કુશ્તીથી બુદ્ધિ જડ થાય, તન્દ્રા વધે, વગેરે વિચાર ધરાવનાર આવા વર્ગની કુતૂહલવૃત્તિ સંતોષવા હું આ નથી લખતો. પણ ભાઇ શૈલેન્દ્ર પોપટાણી જેવી જે વ્યાયામપ્રિય કેટલીક વ્યક્તિઓ વ્યાયામ પાછળ સર્વસ્વ અર્પણ કરી આપણા વેડફાઇ જતા યૌવનનું સંરક્ષણ કરવા મથી રહી છે, તેમની વિચારસરણીને પ્રેરવા પૂરતો જ મારો આ પ્રયત્ન છે.

છતાં મને દહેશત છે કે મારાથી આ પ્રશ્નનો નિષ્પક્ષપાતપણે જવાબ નહિ અપાય. એક તો જ્યુજિત્સુનો પ્રત્યક્ષ પરિચય મને ઓછો છે. એના શાસ્ત્રનો મેં અભ્યાસ કર્યો છે, પણ એનું પ્રયોગાત્મક જ્ઞાન મેળવવાનો અવકાશ મને નથી મળ્યો. બીજું, જ્યુજિત્સુ વિષે મને ઝાઝો આદર પણ નથી. નખશિખ સંપૂર્ણ વિકસેલું સુસંઘત માનવશરીર ઘડવામાં જ હું પ્રત્યેક વ્યાયામપ્રક્રિયાની પર્યાપ્તિ માનું છું. જે પદ્ધતિ આ આદર્શને પૂર્ણ ન કરી શકે, તે મારે મન ત્યાજ્ય છે. આ ધ્યેય સિદ્ધ કરનારી દેશીવિદેશી વિશિષ્ટ વ્યાયામપ્રણાલિકાઓનો મેં પરિચય મેળવ્યો છે. આમાંની સર્વોત્કૃષ્ટ મનાતી કેટલીકનો મેં જાતે અનુભવ પણ લીધો છે. પણ શરીરવિકાસનાં સફળ સાધનોમાં હું જ્યુજિત્સુને સ્થાન આપી શકતો નથી. કદાચ આ મારો પૂર્વગ્રહ પણ હોય. છતાં એને લીધે આ ચર્ચામાં મારે હાથે જ્યુજિત્સુને અન્યાય નહિ થાય, એની હું ખાતરી આપું છું.

આપણે ત્યાં સાધારણ રીતે મનાય છે કે 'જ્યુજિત્સુ' એટલે જાપાની કુસ્તી. આ માન્યતા સાચી નથી. જાપાની કુશ્તી એટલે 'સુમો'. એ શાસ્ત્રની બે હજાર વર્ષથી અવિચ્છિન્ન પરંપરા જાપાનમાં ચાલતી

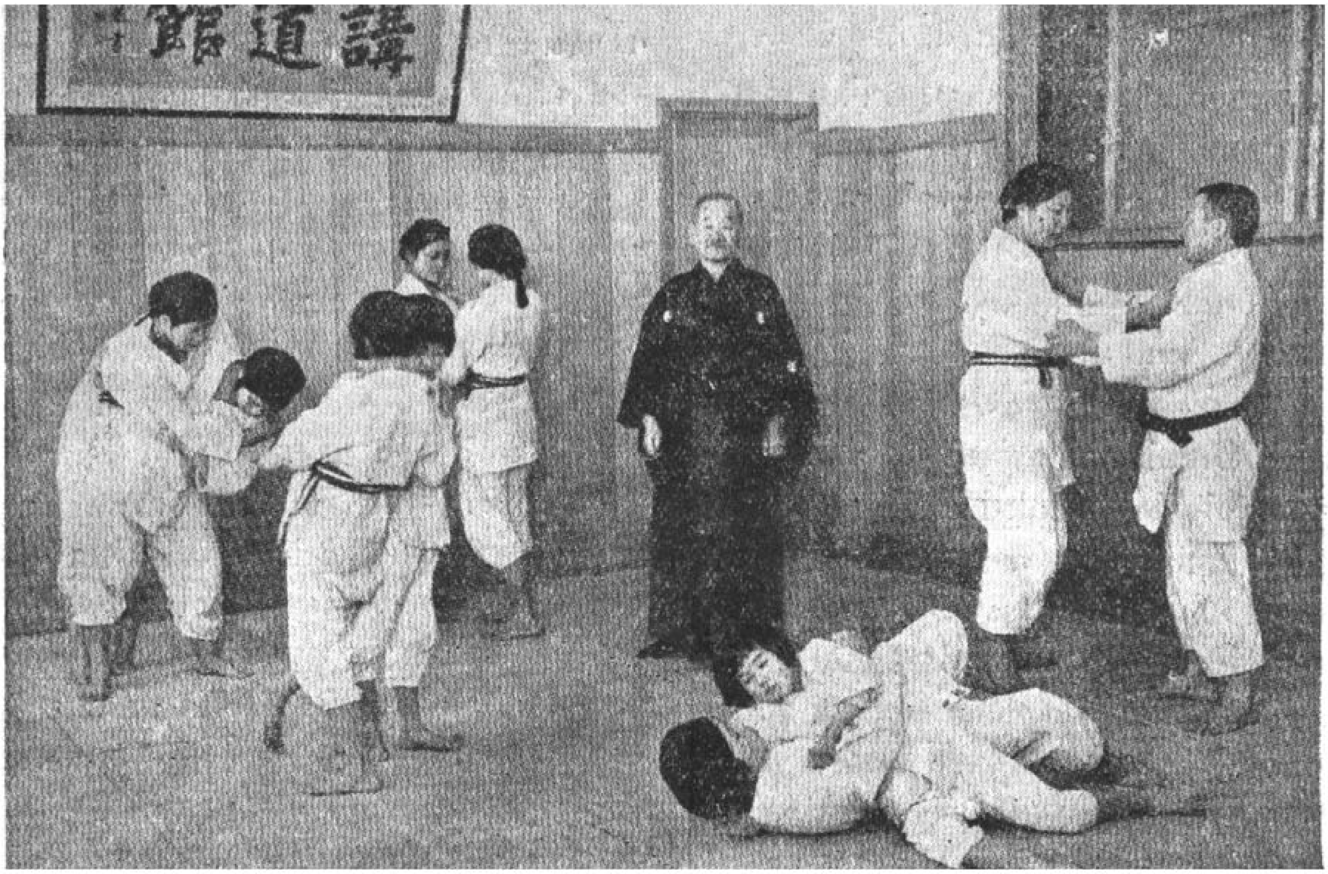
કોકુગીકાન નામના વિશાળ રંગમંડપમાં દર છ મહિને અગિયાર દિવસ સુધી થતો જાપાની કુસ્તી 'સુમો'નો દંગલ

આવે છે. એની અને આપણી પંજાબી કુસ્તી વચ્ચે ઘણું સામ્ય હોય, આપણી પેઠે ત્યાં પણ કુસ્તીના વ્યવસાયી ધંધાદારી પહેલવાનો હોય છે. આખા જાપાનનો આવો ધંધાદારી તેમજ અન્ય શોખીન મલ્લ-સમાજ પ્રતિવર્ષ બે વખત એક સ્થળે ભેગો થાય છે અને અગિયાર દિવસનું વ્યાયામપર્વ ઊજવે છે. કોકુગીકાન નામના વિશાળ રંગમંડપમાં, પચીસ ત્રીસ હજાર પ્રેક્ષકો સમક્ષ ભારે દંગલો થાય છે અને આબાલવૃદ્ધ સ્ત્રીપુરુષો એમાંથી પ્રોત્સાહન મેળવે છે.

આ 'સુમો' તે 'જ્યુજિત્સુ' નહિ. 'સુમો' જો આક્રમણ-offensiveનું શસ્ત્ર કહેવાય તો 'જ્યુજિત્સુ' એ defensiveનું શાસ્ત્ર ગણાય. આ 'જ્યુજિત્સુ'નું આજનું જગદ્વ્યાપ્ત ગૌરવ જેને આભારી છે, એ નરવરનું નામ ડૉ. જિગોરો કેનો. પણ ડૉ. કેનો જ્યુજિત્સુના ઉત્પાદક નથી: પ્રવર્તક છે. કેનોની પૂર્વે આત્મરક્ષણના આ શાસ્ત્રની અનેક પ્રણાલિકાઓ જાપાનમાં પ્રચરિત હતી. એ સર્વના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો સમાન હોવા છતાં, આચારભેદે એના અનુયાયીઓના ભિન્નભિન્ન સંપ્રદાય પડી ગયા હતા. આજથી પચાસ વર્ષ ઉપર, આ બધી ય—સવિશેષે ટેન્શીન શીન્યો અને કીટો નામની બે પ્રધાન—પદ્ધતિઓનો સમન્વય કરી, તેને સંસ્કૃત કરી, એ વડે જાપાની પ્રજાના સમગ્ર દેહ—શરીર, મન, બુદ્ધિ વગેરે—નો સર્વોત્તમ વિકાસ સાધવાનું આ જાપાની નિષ્ણાતે એકલે હાથે આરંભ્યું હતું.

ડૉ. કેનો અત્યંત વિચક્ષણ પુરુષ છે. એમણે કેવળ જડ ભૌતિક શરીરનો કે માંસપેશીઓનો વિકાસ સાધવામાં કૃતકૃત્યતા માની નથી; પણ શરીરનો વિકાસ સાધી, તેને અંગે શુદ્ધ થએલાં મન, બુદ્ધિ વગેરે વડે ચારિત્ર્ય અને નીતિની વિશુદ્ધિ દ્વારા મુક્તિ પણ જ્યુજિત્સુથી સાધી શકાય છે, એવું એ માને છે. એમણે પ્રવર્તાવેલી અને આજે જગન્માન્ય બનેલી જ્યુજિત્સુની આ પદ્ધતિ 'જુડો' નામે ઓળખાય છે. આ વિદ્યાના પ્રચાર અર્થે જાપાનમાં ડૉ. કેનો અને એમના શિષ્યો એક વિશાળ સંસ્થા ચલાવે છે. આ સ્થળનું નામ કોડોકાન હૉલ. દેશપરદેશના અનેક જિજ્ઞાસુઓ અહીં આવી 'જુડો'નું શિક્ષણ મેળવી જાય છે.

આત્મરક્ષણના અમોઘશસ્ત્ર રૂપ જુડોનો સિદ્ધાંત, પ્રતિસ્પર્ધીના સમગ્ર બળનો ઉપયોગ સ્વહિતાર્થે કરવા

જાપાનની જ્યુજિત્સુની એક શાળાનું દૃશ્ય · જેમાં વચ્ચે એ પદ્ધતિના પ્રવર્તક ડૉ. કૅનો ઊભેલા જણાય છે

પર અવલંબે છે. જુડોનો ઉપાસક, સ્વશક્તિનો ઉપયોગ કરતાં પહેલાં, પ્રતિદ્વન્દ્વીને તેના પોતાના બળ વડે જ મહાત કરવાનો માર્ગ વિચારે છે. નદીના વહેણમાં ઊગેલું નેતર જેમ પવનના સપાટામાં નમી જાય છે, તેમ જુડોનો જાણનાર, વિરોધીના આક્રમણ સામે ન થતાં, નમી જઈને માર્ગ આપે છે. આમ, માર્ગ આપવાથી ઉન્મત્ત થએલો પ્રતિસ્પર્ધી ભાન ભૂલી જતાં, તોલ ગુમાવવાથી જેવો અસહાય બને કે તરત જ વાળેલી કમાન પેઠે છૂટેલો જુડો-જ્ઞ એને બીજી જ ક્ષણમાં પરાસ્ત કરી મૂકે છે. સાદી ભાષામાં કહીએ તો હરીફનું જે રસ્તે સમતોલપણું જાય એ રસ્તે એને વાળવાનું જુડો જાણનારનું મુખ્ય લક્ષ હોય છે.

અન્ય સંપ્રદાયોમાં બને છે તેમ, આ જુડો માર્ગમાં પણ અધિકારીઓના અનુભવભેદે ક્રમિક શ્રેણીઓ રચાઈ છે. આરંભમાં દાખલ થનાર નવો નિશાળિયો બીનઅનુભવી વ્યાયામેપ્સુ પ્રથમ શ્રેણીમાં મૂકાય છે. પછી જેમ એનો અભ્યાસ અને અનુભવ વધે છે તેમ એનું સ્થાન પણ વધે છે. આ રીતે જ્યુજિત્સુ–જુડોના સંપૂર્ણ શાસ્ત્રનો પારંગત, એની સકળ ક્રિયાઓમાં એકમલ્લ નિષ્ણાત છેલ્લી—દસમી શ્રેણીનો ગણાય. પરંતુ આટલી પ્રગતિ કરનાર વિરલ જ હોય છે. સામાન્ય રીતે અત્યંત બુદ્ધિમાન પુરુષ પણ એ શાસ્ત્રમાં છઠ્ઠી કે સાતમી શ્રેણીથી આગળ વધી શકતો નથી, એવી એ શાસ્ત્રની ગહનતા છે.

જ્યુજિત્સુ—જુડો—નું સમગ્ર શાસ્ત્ર મનુષ્યશરીરના પ્રત્યેક અંગ અને ક્રિયાના સૂક્ષ્મતમ જ્ઞાન ઉપર રચાએલું છે. ઉચ્ચ શ્રેણીના જ્યુજિત્સુ–નિષ્ણાતનું આ જ્ઞાન, ભલભલા સર્જનોને પણ શરમાવે એવું હોય છે. પણ જ્યુજિત્સુ જાણનારને એકલી માંસપેશીઓના પરિચયથી નથી નભતુ. એ પ્રત્યેક પેશીના આકુંચન-પ્રસારણના ધર્મ, પેશીઓના પરસ્પર સહકારથી અંગોની થતી સમગ્ર ક્રિયાઓ, એ અંગે થતી સમગ્ર શરીરની સમવિષમ સ્થિતિ, એ સ્થિતિમાં શરીરનું દૂર થતું સમતોલપણું, આ બધું એને હસ્તામલકવત્ કરવું પડે છે. વળી શરીરના જ્ઞાનતંતુઓનાં વિવિધ કેન્દ્રો—(zones)નું સંપૂર્ણ જ્ઞાન, એ કેન્દ્રોના ઘર્ષણ કે તાડન અથવા દબાણથી થતી શારીરિક અને માનસિક વિક્રિયા વગેરેનો પણ એને પૂરેપૂરો પરિચય કરવો પડે છે.

એ ઉપરાંત આ બધા જ્ઞાનના પ્રયોગ રૂપ જ્યુજિત્સુના વિવિધ દાવ વગેરેનો અભ્યાસ તો હોય છે જ.

આ બધી નિપુણતાનો વ્યવહારૂ ઉપયોગ કરવાનો હોય છે પ્રતિસ્પર્ધીને મહાત કરવામાં. એવે પ્રસંગે પોતે પ્રતિસ્પર્ધીના હાથમાં સપડાય તો શું કરવું, હરીફને ખેંચવા જતાં કે એના ધક્કાથી પાછળ હઠતાં પોતાનું સમતોલપણું ગુમાવવાથી કે હરીફના ફેંકવાથી જમીન પર પડતાં શી રીતે બચવું, એનું પણ સક્રિય જ્ઞાન હોવું જોઇએ. એથી જ જ્યુજિત્સુનું શાસ્ત્ર એના શિષ્યોને Break-Fallનો એકડે એક ઘુંટાવી વિદ્યા-પ્રવેશ કરાવે છે. Break-Fall એટલે કોઇપણ શરીરસ્થિતિમાં, ઊંચેથી જમીન પર પછડાવું પડે તો વગર ઇજાએ શી રીતે પડવું એ વિદ્યા–Kemi. આમાં સંસિદ્ધિ મેળવ્યા પછી જ દ્વન્દ્વયુદ્ધના દાવ * શીખવાય છે. એ ઉપરાંત ભીષણ આઘાતથી કે જ્ઞાન-તન્તુઓના કોઇ કેન્દ્રને ઇજા થવાથી પ્રતિદ્વન્દ્વી બેભાન બની જાય તો એને ત્વરાથી કેમ ભાનમાં લાવવો એની ચાવી પણ શીખવાય છે. જ્યુજિત્સુના ઉપાસકો હમેશાં કોટ પહેરીને જ લડે છે. એટલે એ વિદ્યાના દાવપેચની સામગ્રી પણ એ પોષાકની પકડ લઇને જ કરવાની હોય છે. એથી જ્યાં ખુલ્લે શરીરે લડવાનું હોય છે ત્યાં જ્યુજિત્સુની કેટલી યે યુક્તિઓ પૂરેપૂરી સફળ નથી થતી. છતાં એથી એ શાસ્ત્ર સાવ નિરુપયોગી નથી બની જતું.

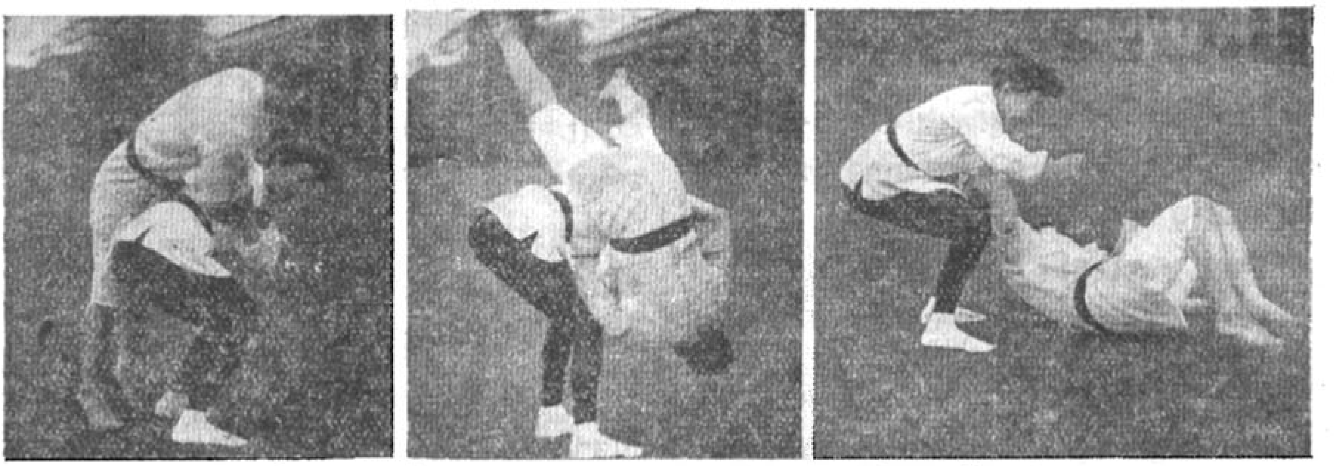
આ તો કેવળ હકીકતની વાત થઇ. કુસ્તી અને જ્યુજિત્સુની સરખામણી કરનારને, એ બંને વિદ્યાના વિરોધી અંશોના તારતમ્ય ઉપર જ ખાસ ધ્યાન આપવાનું હોવાથી, એ દૃષ્ટિથી બંનેનો વિચાર કરીએ.

કુસ્તીનો મુખ્ય હેતુ કોઇપણ રસ્તે હરીફને મહાત –'ચીત' કરવાનો છે. એનું સાધન એટલે દાવ. પ્રતિસ્પર્ધી આપણા ઉપર ધસી આવે, આપણને પકડવાનો પ્રયત્ન કરે ત્યારે એના હૂમલાને રોકવાનો, ન પકડાતાં છૂટી જવાનો, આપણને પટકવા જતાં એના દાવને રોકવાનો, એ દાવને નિષ્ફળ કરવાનો, એના દાવ સામે અન્ય દાવ કરી એને ચીત કરવાનો કે નવો સ્વતંત્ર દાવ કરી એને સ્વબળથી મહાત કરવાનો—આ કુસ્તીના દાવના મુખ્ય પ્રકાર થયા. આ બધી ય વિવિધતાનો કુસ્તીના દાવ–રૂક–બંદી–તોડ વગેરેના શાસ્ત્રમાં સમાવેશ થાય છે. કુસ્તીબાજ હમેશાં એકલા પ્રતિસ્પર્ધીના આક્રમણની રાહ જોતો બેસતો નથી, પણ જાતે એના પર ધસારો કરીને હરાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આમ, એની પદ્ધતિને pushing શબ્દથી વર્ણવી શકાય. છતાં આ રીતે હમેશાં ભારે વજનદાર અને બળવાન મલ્લોનો જ વિજય થવાનો, એવું કોઇ માને તો એ ભૂલ છે. કુસ્તીમાં અસીમ બળ મદદગાર થઇ પડે છે એ વાત નિર્વિવાદ છે, પરંતુ આ બળની સામે કળ—દાવ પરના અસાધારણ પ્રભુત્વવાળો કાગદી જવાન ઊતરે તો આ ભારે વજનદાર બળવાન પુરુષ પણ હારી જાય. આ વાત કુસ્તીના દંગલ જોનારના અનુભવની છે: પણ અપવાદરૂપે.

જ્યુજિત્સુમાં આનાથી વિરોધી પ્રકાર છે. ત્યાં પ્રતિસ્પર્ધી ઉપર આક્રમણ કરવાનું નથી હોતું, પણ એના આક્રમણને ન રોકતાં, જાતે માર્ગ આપીને, જેવો પ્રતિસ્પર્ધી ધસારાના વેગને લીધે તોલ ગુમાવી અસાવધ બને કે તરત જ એને ઉથલાવી પાડવો—એ ઉપર એના મુખ્ય દાવનું બંધારણ છે. એમાં pushing કરતાં pulling તત્ત્વ પ્રધાનપણે રહેલું છે. આનો અર્થ એ નથી થતો કે જ્યુજિત્સુમાં કદી પણ આક્રમણ નથી કરાતું. પરંતુ એ આખું શાસ્ત્ર આત્મ-રક્ષણના સિદ્ધાન્ત ઉપર જ રચાએલું હોઇ, એમાં પ્રતિસ્પર્ધીને સ્વબળનો પરિચય કરાવવા કરતાં એનું બળ કેટલું બધું પોકળ, નિરર્થક છે એ દેખાડવાનો ઉદ્દેશ છે. અર્થાત્ બળવાન ભારે શરીરવાળા હમેશાં જીત પામે છે એ માન્યતા ખોટી ઠરાવવાનો જાણે એમાં હેતુ હોય એવી એ શાસ્ત્રની રચના છે. એટલે કુસ્તીના સિદ્ધાન્તોનો એમાં સ્વીકાર નથી કરાયો: હોય તો અત્યંત ગૌણ રૂપે. એથી ઊલટું, કુસ્તીના વિશાળ ક્ષેત્રમાં જ્યુજિત્સુનો સિદ્ધાન્ત આપોઆપ અંતર્ગત થઇ જાય છે, એ બંને પદ્ધતિના મુખ્ય દાવની સર-

---

*Tachiwaza : ઊભા રહી કરવાના દાવ
Nagewaza : પછાડના દાવ
Katamewaza : સંરક્ષણના દાવ
Newaza : પડવાના દાવ
Osaekomiwaza : હરીફને દબાવી રાખવાના દાવ
Shimewaza : ગુંગળાવવાના દાવ
Kwansewaza : સાંધાના દાવ

આપણી કુસ્તીના 'ધોબીપછાડ' (Flyiny Mare) દાવને મળતો જ્યુજિત્સુનો દાવ

ખામણી કરનારને તરત સમજાશે.

આ જાતનો મૂળ ભેદ હોવાથી બંને પદ્ધતિઓની શરીરના બંધારણ પર ભિન્નભિન્ન અસર થાય એ સ્વાભાવિક છે. કુસ્તીની તૈયારી માટે અપાર પરિશ્રમ કરવાનો હોય છે. અત્યંત કઠોર તપશ્ચર્યા કરી, કુસ્તીના અભ્યાસકે દાવ પર સ્વામિત્વ મેળવવા જેટલો જ—બલકે તેથી યે વધારે શ્રમ શરીરને કઠોર અને શ્રમસહ કરવામાં વેઠવો પડે છે. શરીરને રગડી નાખી એના અંગે અંગની નિર્બળતા, નિષ્ક્રિયતા કાઢી નાખવાની હોય છે. કારણ, એકલા દાવની તૈયારી કરી બેસી રહેનાર નિર્બળ શરીરવાળો કુસ્તીબાજ કદી પણ ફતેહ પામતો નથી. એથી ઊલટું, જ્યુજિત્સુમાં પ્રચંડ બળ કે કઠોર શ્રમસહતાની આવશ્યકતા ગૌણ મનાય છે. સાધારણ ક્રિયાશક્તિ હોય તો દાવમાં નિપુણતાવાળી નિર્બળ સ્ત્રી કે પુરુષ પણ સાર્વત્રિક વિજય મેળવી શકે છે. એને સ્વબળનો ઉપયોગ કરવાનો નથી હોતો, પણ હરીફ બળવાન હોય તોપણ જે પળે એ તોલ ગુમાવી બાળક જેટલો અસહાય બને તે જ ક્ષણે એને ઊથલાવી નાખવામાં એના વિજયની ચાવી છે.

આ રીતે કુસ્તી અને જ્યુજિત્સુની સરખામણી અસ્થાને છે એ નિશ્ચય થવા છતાં, કલ્પના ખાતર કોઈ પ્રશ્ન કરે કે, જ્યુજિત્સુ જાણનાર સામે કુસ્તીબાજ ઊતરે તો વિજય કોનો થવાનો (આવી જ દ્વન્દ્વરચના જ્યુજિત્સુ અને બૉક્સિંગ જાણનારની ગોઠવી શકાય), તો હું ઝટ જવાબ આપું કે કુસ્તીબાજનો. કદાચ જીત ન મળે તોપણ કુસ્તીબાજ હારવાનો તો નથી જ: બંને સરખા ઊતરશે. માત્ર શરત એટલી જ કે બંને પક્ષ પોતપોતાની વિદ્યાના સરખા અનુભવી હોવા જોઈએ.

આપણે ઘણી વખત સાંભળીએ છીએ કે અમુક જ્યુજિત્સુ જાણનાર જાપાની પહેલવાને પરદેશના ભારે ભારે માણસોને રમતવાતમાં મહાત કર્યા. પ્રથમ દૃષ્ટિએ આ વાત આપણને મુગ્ધ કરે છે, પણ વસ્તુસ્થિતિ જુદી જ હોય છે. વિદેશમાં પ્રચારાર્થે ફરનાર આવો જાપાની જ્યુજિત્સુબાજ એની વિદ્યામાં પારંગત, ઊંચી કોટિનો ઉસ્તાદ અનુભવી હોય છે, ત્યારે એની સામે ઊતરનારા એ વિદ્યાના જ્ઞાન વિનાના, મારા તમારા જેવા, કેવળ શરીરબળ પર મદાર બાંધનારા સામાન્ય પ્રેક્ષકો જ હોય છે. એટલે બળવાળા કરતાં કળવાળો ચડે એમાં નવાઈ નથી. આ જ્યુજિત્સુબાજની ખરી સત્ત્વપરીક્ષા તો ત્યારે થાય કે જ્યારે એની સામે જૅક ડૅમ્પસી, જીમ કૉરબેટ કે કૉમ્બાર્ટીઅર વેલ્સ જેવો બૉક્સર અથવા ઈમામબક્ષ કે ફાર્મર બર્ન્સ જેવો કુસ્તીબાજ ઊતરે. ત્યારે જ જ્યુજિત્સુનું પાણી કેટલું છે તે સમજાય.

અને આવો પણ એક પ્રયોગ ઘણાં વરસ ઉપર શિકાગોમાં થયો હતો. એ વખતના સર્વશ્રેષ્ઠ જાપાની જ્યુજિત્સુ–નિષ્ણાત અને અમેરિકાના પ્રથમ શ્રેણીના —frist rate, પણ first rankનો નહિ—એક કુસ્તીબાજ (ઘણું કરીને બેન્જામીન રોલર, જે લંડનમાં ગામાના હાથે પરાસ્ત થયો હતો) વચ્ચે દ્વંદ્વ થયું હતું. કુસ્તી બરોબર અઢી કલાક ચાલેલી. જ્યુજિત્સુના ભયંકરમાં ભયંકર દાવોનો વારંવાર પ્રયોગ કરવા છતાં રોલરને જાપાની હરાવી શક્યો નહિ અને બંને પહેલવાનો થાકી લોથપોથ થઈ જવાથી કુસ્તી અરધેથી બંધ કરવી પડી હતી. યુરોપની કુસ્તી કરતાં આપણી વિદ્યાના

દાવનું ભંડોળ એટલું તો વિશાળ અને વિવિધતાવાળું છે કે આપણા પ્રથમ શ્રેણીના નાના ગામા, ગુંગા કે હમીદાના હાથે ગમે તેવા જ્યુજિત્સુનિષ્ણાતનાં પાણી પણ ઊતરી જાય. અને મારી તો ખાતરી છે કે દશકા પહેલાંના કોઇ પણ શ્રેષ્ઠ બૉક્સર આગળ જ્યુજિત્સુની આવી જ સ્થિતિ થાત.

મારો આ વિશ્વાસ કોઇ પણ જાતના પૂર્વગ્રહને લીધે નથી, પણ બંને વિદ્યાના તુલનાત્મક અભ્યાસ પછી બંધાયો છે. જ્યુજિત્સુનાં ગમે તેટલાં ગુણગાન થાય પણ એ વિદ્યાના સમગ્ર પ્રયોગનો આધાર તો દાવ કરનારની કેવળ 'ચપળતા' પર જ અવલંબે છે. કોઇ પણ વિષમ સ્થિતિમાંથી છટકવાનું ત્યારે જ સુલભ બને છે, જ્યારે જ્યુજિત્સુબાજ એના ભંડારમાંથી અનુકૂળ દાવનો 'વીજળી વેગે' પ્રયોગ કરે છે. આમ જો 'ચપળતા'જ જ્યુજિત્સુબાજના સમગ્ર વિજયની ચાવી હોય તો કુશ્તીબાજ કે બૉક્સર એ વિષયમાં કોઇને નમતું આપે તેમ નથી. અરધા કલાકના દશ રાઉન્ડ (દરેક રાઉન્ડ ત્રણ મિનિટનો): તેમાંના પ્રત્યેક રાઉન્ડમાં ડૅમ્પસી કે શાર્પાંતીય જેટલી ઝડપથી foot-work કરે છે, એટલી ઝડપ તો ડર્બી જીતનાર શરતના ઘોડાની પણ નથી હોતી એમ પુરવાર થએલું છે, ત્યાં જ્યુજિત્સુબાજ શી રીતે ચડી જાય? વીસ ફૂટના ચોકઠામાં જે ઝડપથી રહીમ જેવા કાગદી 'જવાન' કે કીકડ, ગામા અગર ઇમામ જેવા મહારથી દાવની આપલે કરે છે, તેની આગળ જ્યુજિત્સુબાજની ચપળતા તો ઘડીભર ઝાંખી પડે. વળી કુશ્તીબાજને તો આ 'ચપળતા' ઉપરાંત અન્ય પણ સુલભતા હોય છે અને તે એના આક્રમણમૂલક દાવોના વૈવિધ્યની. જ્યુજિત્સુની સમગ્ર વિદ્યા, જેમ મનુષ્યના શરીરની સમ–વિષમ સ્થિતિનો લાભ લેવા, ઉચ્ચાલનના સિદ્ધાન્તનો સૂક્ષ્મતમ પ્રયોગ કરવા પર અવલંબે છે, તેવી જ રીતે તે જ સાધનનું અવલંબન મલ્લવિદ્યા પણ કરે છે. બંનેનો હેતુ એક છે, ભિન્નતા હોય તો માત્ર માર્ગની જ. જ્યુજિત્સુબાજનું લક્ષ પ્રતિસ્પર્ધીના જ બળથી એનો પરાજય કરવામાં હોય છે, ત્યારે કુશ્તીબાજ પોતાના જ દુર્ધર્ષ તેજથી સામા પક્ષના બળ અને જ્ઞાન પર વિજય મેળવે છે. એને લીધે કુસ્તીબાજની જવાબદારી બેવડી છે. એ અર્થે જ એના દાવનું ભંડોળ બેવડા પ્રયત્ન–સ્વશક્તિનો ઉપયોગ અને પરબળની નિષ્ફળતા–પૂરતું હોવું જોઇએ. એ જ હેતુથી આપણા મલ્લશાસ્ત્રમાં જ્યુજિત્સુના ઘણા દાવોનો પણ સમાવેશ થએલો જોઇએ છીએ.

મારી આવી માન્યતા છતાં આત્મસંરક્ષણના અમોઘ સાધન તરીકે હું જ્યુજિત્સુની ઉપયુક્તતા મુક્તકંઠે સ્વીકારું છું. ખાસ કરીને સ્ત્રીઓને અલ્પ આયાસે સાધ્ય આના જેવું શીલસંરક્ષણનું અન્ય સાધન નથી. તેમજ વાતવાતમાં છરીચપ્પુનો ઉપયોગ કરનાર ગુંડાઓ અને મવાલીઓથી બચવા ઘણે અંશે સફળતા મેળવી શકાતી હોય તો આ જ સાધન વડે. એની આ જાતની મહત્તા લક્ષમાં રાખીને જ પરદેશનાં પોલીસખાતામાં જ્યુજિત્સુનું શિક્ષણ ફરજિયાત કરવામાં આવ્યું છે.

આવા સંકટના પ્રસંગોમાં કુસ્તી કે બૉક્સિંગ પણ રક્ષણ કરે છે, પણ એ બંને વિષયમાં નિપુણતા હોય તો જ. અને એવી નિપુણતા માટે અપાર ધૈર્ય અને પુષ્કળ પરિશ્રમ તથા સમયની પૂરી અનુકૂળતા જોઇએ, ખાસ કરીને કુસ્તી શીખવામાં. એટલે સર્વસાધારણ ઉપયોગી સાધનની દૃષ્ટિએ તો આ બંને કરતાં જ્યુજિત્સુની સ્વીકાર્યતા પ્રથમ સ્થાને આવે છે. માત્ર જ્યુજિત્સુ નિષ્ફળ નીવડશે, જ્યાં એક કરતાં વધારે હૂમલો કરનારા હોય ત્યાં. એવે પ્રસંગે પણ એકાદ અલ્પકાય સ્ત્રીએ દસબાર પ્રચંડ પુરુષોને મહાત કરી નાખ્યાની વાતો આપણે સાંભળીએ છીએ, એ કેવળ અતિશયોક્તિ જ હોય છે. આવી rough and tumble fights–મારફૂટના મસાલાવાળી હાથોહાથની લડાઇ—માં તો બૉક્સિંગ જેવું વિઘાતક શસ્ત્ર અન્ય કોઇ નથી. એ શસ્ત્રની સિદ્ધિ અર્થે બેશક પુરુષાર્થની જરૂર તો છે જ: પણ કુશ્તી જેટલી તો એમાં પણ મહેનત નથી પડતી. એટલે અંશે એની મહત્તા કુશ્તીથી ચડીઆતી એ હું કબૂલ કરું છું.

છતાં કુસ્તી તે કુસ્તી જ. શરીરનું જે સર્વાંગ શ્રેષ્ઠ ઘડતર અને પ્રચંડ શક્તિની પ્રાપ્તિ એનાથી થાય છે, તે જ્યુજિત્સુ કે બૉક્સિંગથી નહિ આવે. જોકે અંગેઅંગ પરનો સંપૂર્ણ કાબૂ તો બૉક્સિંગ, જ્યુજિત્સુ અને કુસ્તી પ્રત્યેકથી આવવાનો.

જ્યુજિત્સુની ખરી મહત્તા તો એમાં થતા શ-

ક્તિના બચાવમાં છે. કુશ્તી અગર બૉક્સિંગ કરનારને આક્રમણ કરવા–offensive–માં શક્તિનો ઝાઝો વ્યય કરવો પડે છે. બચાવપક્ષ ધારણ કરીને–કેવળ defensive attitude લેનાર–બૉક્સર કે કુસ્તીબાજ શક્તિનો કંઇક બચાવ કરી શકે છે, પણ એ જ્યુજિત્સુના તોલે ન આવે. જ્યુજિત્સુની પ્રત્યેક ક્રિયા કેવળ defensive જ હોવાથી, શક્તિનો વ્યય નહિ જેવો થાય છે. આક્રમણ કરનાર હરીફને સમ સ્થિતિમાંથી વિષમ સ્થિતિમાં મૂકી, એનું તોલ જવાથી એ નિર્બળ બને એ જ ક્ષણે એને ઊથલાવી કે સકંજામાં લઇ મહાત કરવો એ આ વિજ્ઞાનની ચાવી છે. હરીફની અપંગતાનો લાભ લેવામાં જ એનું સ્વારસ્ય છે. અને સામાન્ય મનુષ્યને તો સમતોલપણે ઊભા પણ રહેતાં નથી આવડતું, એટલે એને વિષમ સ્થિતિમાં મૂકવાની જરૂર પણ નથી રહેતી. એ હંમેશાં અસાવધપણે બેધ્યાન દશામાં પ્રત્યેક શારીરિક ક્રિયા કરે છે, એટલે જ્યુજિત્સુબાજને આવા માણસો કુછ બિસાતમાં નથી હોતા. પણ કુસ્તીબાજ કે બૉક્સરની વાત જુદી છે. એના હમેશના વ્યવસાયમાં પણ એનાં અંગો તોલ રાખવા ટેવાએલાં છે, એટલે એની અસાવધતાનો લાભ લેવો જ્યુજિત્સુબાજને ભારે થઇ પડે છે.

મારી આ વાત જ્યુજિત્સુના પક્ષકારોને નહિ રૂચે. એનો મને વાંધો નથી. મારૂં અનુમાન હું માત્ર બંને શાસ્ત્રના તારતમ્ય અને મૂળભૂત સિદ્ધાન્તોના અભ્યાસ અને તુલના પર બાંધું છું. એ પરથી મારો તો નિશ્ચય જ છે કે બંનેના સિદ્ધાન્તો જુદા હોઇ, જ્યુજિત્સુ કુસ્તીનું સ્થાન લે એ શકય નથી. પણ સામાન્ય જનને આત્મસંરક્ષણ અર્થે અલ્પ શ્રમે જ્યુજિત્સુ જેટલી મદદ કુસ્તી નહિ કરે એ હું કબૂલ કરૂં છું. સાથેસાથે કુસ્તી જેવું શરીર કેળવવાનું શ્રેષ્ઠ સાધન જ્યુજિત્સુ નથી એ પણ નિર્વિવાદ છે.

કુશ્તી અને બૉક્સિંગ વિષે વળી કોઈ વખત.

બે ચિત્રકારોએ પોતાની કળાનાં બણગાં ફૂંકવા માંડયાં. એક કહે, 'મેં એક વાર એક લાકડાનો કટકો એવો આબેહૂબ રંગ્યો કે તે ખરેખરા સંગેમરમર જેવો દેખાવા લાગ્યો અને પછી પાણીમાં નાખ્યો તો પત્થરની જેમ તળીએ જઇ બેઠો.'

બીજા કલાબાજે મોં મચકોડી કહ્યું: 'ઓહો ! એમાં શું? મેં એક વાર એક રાજાની છબી બનાવી અને તે એટલી તો આબેહૂબ બની કે તે જીવતો માણસ જ હોય એમ લાગે. આથી વધારે તો એ, કે જીવતા માણસની પેઠે સવારસાંજ તેની બે વાર હજામત કરવી પડતી!'

ચાલની સભામાં વકતાના ભાષણ વચ્ચે કોઇ વારેવારે બોલી ઊઠતું, 'જુઠો, બદમાશ, હરામખોર.'

છેવટે જ્યારે વીસમી વખત એ જ શબ્દો સંભળાયા ત્યારે વકતાથી ન રહેવાતાં તે બોલ્યો, 'વારંવાર આમ ખલેલ કરનાર મહાશય પોતાના ધંધાને બદલે પોતાનું નામ જણાવશે તો હું આભારી થઇશ.'

બાબુ: બા, બા, આ મેડાની સીડી પડી ગઇ.

બા: (રસોડામાંથી) તે તારા બાપુને જાણ કરને?

બાબુ: એ તો જાણે છે.

બા: તો કરે છે શું?

બાબુ: મેડાની કિનાર પકડી લટકયા કરે છે.

ટેલીફોન પર અવાજ: દાક્તર, દાક્તર, જલદી આવો. બાબુને પેન્સિલનો ટુકડો ગળામાં અટકી રહ્યો છે.

દાક્તર: આ આવ્યો, પણ દરમિયાનમાં તમે શો ઇલાજ લો છો?

અવાજ: ત્યાં સુધી હું ફાઉન્ટન પેનથી ચલાવી લઇશ.

તાજા સમાચાર

અમેરિકાના ઉત્તર ડાકોટાના એક ગાંધી મિ. હૅરી ગ્રૅશામે પોતાને ત્યાં વારંવાર ચોરી થતી હોવાથી ત્યાંના છાપામાં જાહેરખબર આપી છે કે ચોરોએ હવે તેના મકાનને આગળને બારણેથી જ પ્રવેશવું, કારણ બીજાં બારીબારણાં નવાં નખાવવાનો ખર્ચ અસહ્ય થઇ જાય છે.

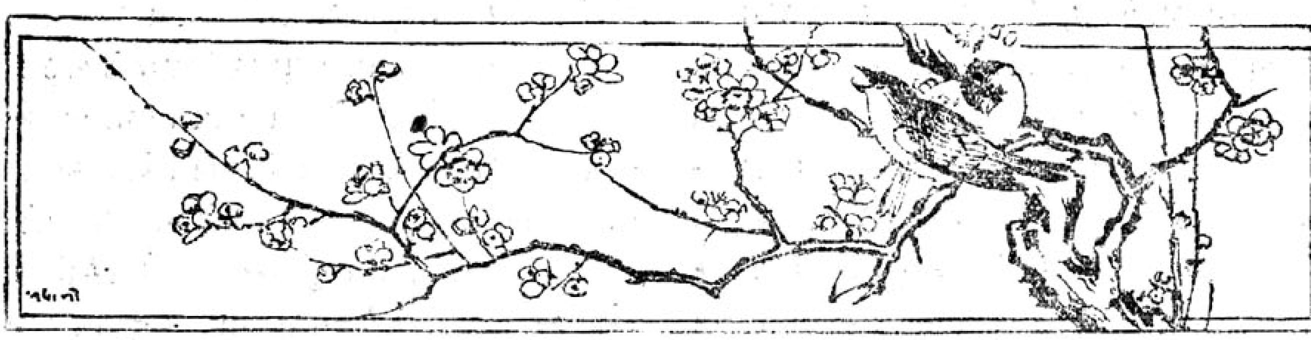
એક પાદરીનું ઘડિયાળ ચોરી જનાર ચીનો બીજે દિવસે તેની જ પાસે ચાવી આપતાં શીખવા ગએલો.

દેશ કાજે મરવા જેવી મીઠી ચીજ કોઈ નથી એમ વાંચ્યા પછી એક શાસ્ત્રીજીએ મિષ્ટાન્ન ખાવું છોડી દીધું છે.

પોતે ઊંઘમાં કેવા દેખાય છે તે જોવા મિ. રંગીલદાસે પલંગની છતમાં આયનો મુકાવ્યો છે.

એક ભિખારીએ દાનમાં મળેલો કોટ દાતાને પાછો સુપ્રત કર્યો છે, કારણકે તેમાં ચોરખીસું ન હતું.

વનવગડાનાં વાસી · · · જળજંગલની જીવસૃષ્ટિનો પરિચય આપતી લેખમાળા

પંખીનાં ગાન

"કૂરાચ્ચી પુઉ પુઉ કૂરાચ્ચી . . .
કૂરાચ્ચી પુઉ પુઉ કૂરાચ્ચી—"

નહિ ઊંચો, નહિ નીચો: સહજ કઠોરતાવાળો છતાં સ્પષ્ટ મીઠો સ્વર. પૂરા ત્રીસ દિવસ થયાં કોઇ અજ્ઞાત પંખી મારા આંગણામાં ગાઇ રહ્યું છે. સાંકડું ઘર એટલે મારી પથારી ઓટલા પર હોય છે. રાત્રિના ત્રણના ટકોરા થાય અને પાસેના લીમડાની ઘટામાંથી કોઇ બોલે, 'કૂરાચ્ચી . . .'. એના પહેલા બોલે જ મારી આંખ ઊઘડી જાય. ઊઠીને ઝટ ઊભો થાઉં અને મોટી ટૉર્ચના વીજળીના પ્રકાશમાં ઝાડની ડાળે ડાળે આ નવીન ગાનારને શોધવાનો, એના દિદારની ઝાંખી કરવાનો પ્રયત્ન કરૂં. પણ અંધારી રાતે ય તારાના તેજમાં જે પૃથક્ભાવે સ્પષ્ટ દેખાતી હતી, તે જ ડાળીઓ વીજળીના દીવાના અજવાળે અસ્પષ્ટ રૂપ ધારણ કરી, પેલા ગાનારને તિરોહિત કરી નાખે.

મારી આ તન્મયતા પંખીઓ પ્રત્યેના મારા વિશિષ્ટ વલણને આભારી છે. હું હમેશાં પંખીઓના ગાનથી જ ખેંચાઉં છું. ઇતર પ્રાણીસૃષ્ટિ, ખાસ કરીને જંતુઓ, એમનાં રૂપરંગ અને વ્યવહારથી મને આકર્ષે છે ત્યારે પંખીઓનાં રૂપરંગ મને એટલાં મુગ્ધ નથી કરતાં જેટલું એમનું ગાન મારૂં મન હરી લે છે. પંખીને ગાતું સાંભળી, એ દ્વારા એ ગાનારનો પરિચય કરવામાં કે એની માનસિક પ્રતિમા મૂર્ત કરવામાં મને જે અનહદ આનંદ અને સફળતાજન્ય સંતોષ થાય છે, એટલો એના કેવળ દર્શનથી નથી થતો. એટલે જ એને ગાતું સાંભળી, હું મહિનો દિવસ એ સંતાકૂકડી રમતા અજ્ઞાત પંખીની પાછળપાછળ ભમ્યો છું.

નિરાશ થઇ, એ નવીન પંખી કોણ હશે, આવું વિશિષ્ટ ગાન કરનાર કોઇ આપણે ત્યાં સંભવે છે કે કેમ, એની ગડમથલ કરતો હું પથારીમાં પડ્યો હોઉં, સ્વપ્નસંપદ્‌માં રાચતો છતાં એ ગાનારના અવ્યાહત કલરવનું પાન કરવામાં તલ્લીન હોઉં ત્યાં તો ચોઘડિયાં વાગે અને આંબાની ઘટામાંથી સંભળાય: 'ટિઓ . . . ટિઓ ટિઓ . . . ગિદલિયો . . . ટિઇઓ.' અત્યંત સુકોમળ હળવે કંઠે આ ગાનાર તે પીળક. કંઠની કોમળતામાં સ્ત્રી ચડે કે કોયલ, એનો નિર્ણય તો રસિકજનો કરે ત્યારે ખરા, પણ હળવેથી ઊડતો છતાં દિલ ડોલાવી નાખતો પીળકનો 'ગિદલિયો' સ્વર કુહૂકંઠીના કંઠની ધ્વનિમધુરિમાને પણ ઝાંખી કરી નાખે છે, એ તો નિઃસંશય જ. એ નયનસુભગ પંખીજનના નીડારંભ વખતનું મુક્ત ગાન સાંભળનારને જગતમાં અન્ય ગાન સાંભળવાનું નથી રહેતું.

શહેરમાં રહેતો ત્યારે પ્રભાતનું આગમન તો કાગડાનો કંઠધ્વનિ જ સૂચવે, એવું અનુભવે શીખેલો. ઉષાના અવતારનું મંગલ ગીત તો વનની કોયલ જ ગાય, એ કવિસંપ્રદાય પણ મને જ્ઞાત હતો. પરંતુ અહીં આવ્યા પછી જ મારી આંખ ઊઘડી કે રાત્રિનો સમાપ્તિસૂચક બન્દીજન તો પીળક જ: કાગડા યે નહિ ને કોયલ પણ નહિ. પહેલો પીળક આરંભ કરે: 'ટિઓ ટિઓ.' એને પગલે પગલે પળે કોયલ: 'કુકુ-કુકુકુ . . . .'. પછી આવે દૈયડ: 'તીર તૂ. તીર તૂ, તીર . . .'. એમાં ક્રમેક્રમે બુલબુલ, સક્કરખોરો, મહાલાત, શૌબીગી[1], કુત્કી[2], વગેરેના સૂર પૂરાય અને સૂર્યોદય થતાંથતાં તો સંગીતની ધૂન મચી રહે.

પણ આ બધાં એક સામટાં એક સ્વરે ગાતાં હશે એમ ન માનશો. તેમ એમનાં ગાન સર્વકાળે સર્વદા

---

૧ Iora
૨ Tailor-Bird, Wren-Warbler વગેરે.

એક જ સરખાં હોય છે એમ પણ નથી. પરોઢિયે શરૂ કરી અમારો આ ગાયકગણ આખો દિવસ મોડી રાત સુધી અવિરત ગાન કરે છે: પણ એમાંનાં કોઇ પરોઢ પૂરતાં જ સાદ પૂરાવે. બીજાં અગન અને ચંડોળ જેવાં સૂર્યોદયની પળ સાચવી લેનારાં. અન્ય વળી સવારે અને સાંજે ગાઇ બપોરનો વિસામો ભોગવે, તો કોઇને કાળની મર્યાદા ન નડતાં આખો દિવસ ગાયાં કરે. તેમાં યે કાળભેદે, ઋતુપરત્વે, સ્વભાવાનુસાર, સ્થિતિને અનુરૂપ એમનાં ગાન, એમના કંઠ, ઘડીમાં મીઠા, ક્વચિત કર્ણકટુ, વખતે વિષાદમય—એવાં ભિન્નભિન્ન રૂપ ધારણ કરે છે. દિવસભર 'કૂઉઉઉ કૂઉઉઉ . . . .' સ્વરથી વાતાવરણ ભરી દેતા કોકિલનું મિઠાશ રહિત ઉચ્ચૈઃ સ્વરે 'કુકુકુકુકુ . . . .' ગાન માત્ર પ્રભાતની શાંતિનું વિદારક થવા સરજાયું લાગે છે. ઊંચી ડાળે બેસી 'તીર તૂ, તીર તૂ . . . .'ની મીઠી સ્વરપરંપરાથી દિલ બહલાવતા દૈયડને સંધ્યા સમયે 'ક્રૅ ઍક્રૅ . . . ક્રૅ ઍક્રૅ'નો કઠોર નાદ કરતો, આ ડાળથી પેલી ડાળ ભમતો જુઓ તો તમારો મોહ જ ઊતરી જવાનો. 'ગિદલિઓ . . .'ના ઓગળી જતા માખણ જેવા કોમળતમ સ્વરથી આખો દિવસ ઉજાળનાર પીળકના કરુણ 'કૅ ઍ ઍ, કૅ ઍ ઍ' સ્વર સાંભળનારને દારુણ વેદના થવાની. છતાં એવાં પણ કેટલાંક પંખીઓ છે, જેમને ઋતુભેદ નથી નડતો; સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્તના સમય સાચવવાની ખટપટમાં ઊતરવું નથી પડતું. લાગણીપ્રધાન એમનું જીવન છતાં, લાગણીજન્ય સ્વરવિક્રિયા એ નથી કરતાં. સ્વરભેદ કર્યા સિવાય સદાકાળ ગાતાં એ એક રાગે રીઝવનારાં થઇ પડે છે. સોનેરી પ્રભાથી લીંપાએલા દેહવાળા વ્હાઇટ-આઇ[૩]નો 'ટ્રી ટ્રી ટ્રી ટ્રી', મરદ મૂછ પર તાલ દઇ આત્મપરિતોષ વ્યક્ત કરે તે રીતે પૂછડીની ઉત્પતનપરંપરા દ્વારા તૃપ્તિ દર્શાવતા ફુત્કીનો 'ટુવી ટુવી ટુવી ટુવી' કે 'ચિફ઼ ચિફ઼ ચિફ઼', બોરસલીનાં પાનમાં ભળી જતી દેહલતાવાળી શોભનાંગી શૌબીગીનો 'ટા-કિ-કા' કે 'ફ઼ા-ટિ-કા'[૪] એકધારા સંગીતથી હજી પણ આપણાં હૈયાં ઠારે છે. કાળભેદે કે દિમાગ ફરવાથી થતી કોકિલની સ્વરભંગની કટુતા વિનાની, બપૈયાની એકધારી 'પો . . . પીયા, પો . . . પીયા' આલાપસરણી પળેપળે આપણને ઉન્મત્ત કરી મૂકે છે એ ઓછું આશ્વાસન નથી.

જેવું આ બ્રાહ્મસંગીત, એવાં જ કુતૂહલવૃત્તિને ઉત્તેજનારાં એ પંખીગણનાં નિશાગીત છે. દિવસે પંખીને અનેકધા અવલોકયું હોય, એનો રૂપસંભાર, એના સ્વરની ચમત્કૃતિ, એનો ઉન્માદ અને મસ્તી—બધાંથી એ આપણું અત્યંત પરિચિત બન્યું હોય, છતાં એ જ પંખી રજનીના અંધારપછેડામાં આત્મગોપન કરી જે અપૂર્વશ્રુત ગાન વહાવે છે, એ સાંભળી એને ઓળખવું અશક્ય બને છે. હમણાં જ હું એવા એક પ્રચ્છન્નદેહ ગાયકના પરિચયમાં આવ્યો છું. દસેક દિવસથી એ પંખી રાતના નવ દસ વાગ્યેથી બોલવાનું શરૂ કરે છે: 'પિપૂ-પિપૂ પિપૂ-પિપૂ'. આખી રાત ગાય છે અને સવારના ચાર પાંચ વાગ્યે એની દ્વિપદ ધૂન શાંત પડે છે. દિવસે આમ બોલતું કોઈ સાંભળવામાં નથી આવ્યું. કોણ હશે ?

આ સંગીત સમારંભ જામે છે અમારા બગીચામાં. અત્યંત પરિમિત વિસ્તારવાળું આ સ્થળ આંખને નથી ઠારતું. એમાં વૃક્ષાદિની વિવિધતા નથી. પુષ્પસંપત્તિ પણ અલ્પ છે. પાંચ પચીસ મોગરા, બારમાસી, રાતીપીળી કરેણ, ગંધરહિત રજનીગંધા, એકાદ બોરસલીનું ઝાડ, બે આંબા, ત્રણ લીમડા, પારિજાતક અને દેવચંપો, થોડીક કેળો અને લીંબુડીઓ—બસ. પચીસ-ત્રીસ વારના વિસ્તારમાં ફાલી રહેલી આ વનસ્પતિઓ. છતાં એના આશ્રયે રહેતો પંખીગણ એટલો અલ્પસંખ્યક નથી. અહીંનાં પ્રધાન ગાનારાં તો મેં ગણાવ્યાં. એ ઉપરાંત કાળીદેહ ને દેશી શામા પણ અહીં વસે છે. વૈયાં અને લેલાંનો પાર નથી. પાણીની ફુત્કી[૫]નો તો ગઇ સાલ અહીં ઘાસમાં માળો પણ નજરે પડેલો. કબૂતર, હરિયાળ, બધાય જાતના હોલા અને કાબરો, શમળી, નીલકંઠ, ધોળી છાતીવાળો કલકલીઓ, હુડા અને તૂઇ, કાકડીઓ કુંભાર તથા હુડહુડ, દેશી અને વગડાઉ કાગડા, ચકલી અને મુનીઆ, ચકદીલ અને ચાષ, ઘંટીટાંકણીઓ, વકૂતી તીતી, અબાબીલ, ચીબરી,

૩ White-Eye— એનું દેશી નામ નથી આવડતું.

૪ એની વાણીના અનુકરણથી એનું નામ 'ફાટિકજલ' પણ પડયું છે. એ સ્વરનું અક્ષરાંતર આમ કરી શકાય. 'બચુ-કયાં-ગ્યો'.

૫ Ashy Wren Warbler, Indian Wren Warbler: ફુત્કી જેવડાં પંખી.

જતાં આવતાં ગીધ—આમ હું કેટલાં ગણાવું.

પહેલાં આ વિવિધ પંખીઓનો પરિચય કરવા, એમનાં દર્શનશ્રવણ અર્થે એમનાં વિશિષ્ટ ધામમાં જવા મારે વિશાળ ભોંય ખૂંદી નાખવી પડતી. ચંડોળા એટલે આડે દહાડે લટોરાનો અને ચોમાસામાં ચાતકનો અખાડો. પાંચ પચાસ ચાતક સામટાં જોવાં હોય તો એને ફરતી બાવળની ઝાડીમાં. બંને જાતના લક્કડફોડાનો મુકામ નારિળ અને અશ્વાલીની વચ્ચે. સાણંદની ઊભી સડકે પીંપળાનાં ભૂનાં ખાતા તાંબટ[૬]. ત્રણે જાતના કલકલીઆ માટે નગીનાવાડી. દૈયડને સર્વદા મળવાનું સંકેતસ્થાન મહાલક્ષ્મી ફીમેલ ટ્રેનિંગ કૉલેજના કોટ પાસેનાં વિશાળકાય પીંપળાનાં ઝાડ. આ બધું પરિભ્રમણ આજે નથી કરતો છતાં આટલાં આટલાં વિવિધ સ્વભાવ અને સ્વરૂપવાળાં એ બધાં પંખીઓને, એક આશ્રયે, હથેળી જેટલા પરિમિત વિસ્તારવાળી અમારી આ વાડીમાં અવલોકી શકું છું. મારા જેવા પક્ષીઓના અનુરાગીને તો આ સ્થળ સ્વર્ગ સમાન થઇ પડ્યું છે.

પણ ખરેખર પંખીઓ 'ગાતાં'[૭] હશે? ગાવાનો આપણે જે અર્થ કરીએ છીએ એવાં કૃત્રિમ બંધનોવાળી સ્વરરચના આ પંખીઓના કંઠમાંથી નીકળે છે એમ આપણે માનીએ તો એ સત્ય ગણાશે? ભારે મૂંઝવનારો પ્રશ્ન છે. પરંતુ એટલું તો નિશ્ચિત છે કે, એને ગાયન કહો, કેવળ સ્વરપરંપરા કહો કે એમની બોલી કહો, પણ પંખીઓના વિશિષ્ટ ઉચ્ચારની અવિરત ગતિબદ્ધ[૮] ધારાની મજા પૃથ્વીપરની તમામ શિષ્ટ પ્રજાઓ ચિરકાળથી માણતી આવી છે.

પંખીઓની ગાનપ્રવૃત્તિનો અતિરેક તો એમના સંવનનનો કાળ આવે ત્યારે જ દેખાય છે. આવો કાળ આપણા દેશમાં વસંત અને ગ્રીષ્મ ગણાય. કોઇકોઇ પંખી બારે માસ ઈંડાં મૂકે છે; કોઇ ચોમાસામાં, કોઇ શિયાળામાં. છતાં મોટા ભાગનાં પંખીઓના પ્રજનનનો સમય તો ઊનાળો જ. આથી જ આપણે કેટલાંક પંખીઓને ઊભું વરસ ગાતાં, કોઇકની સંગીતપ્રવૃત્તિ શિયાળામાં થતી તો થોડાંની ચોમાસામાં થતી જોઇએ છીએ. પણ સંગીતની રેલમછેલ થતી હોય તો ઊનાળામાં જ. તેમાંય જેમ ઊનાળો ઊતરતો જાય છે એમ પંખીઓનો ઉન્માદ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે.

છતાં સંગીતના અદ્ભુત જ્ઞાનવાળા આપણા કળાકારોને પંખીઓના કંઠની, એમના મધુર તથા અનેકરૂપ સ્વરની પરંપરાની પરીક્ષા કરવાનું સૂઝ્યું નથી. આજન્મ જેમણે અનન્યભાવે પંખીઓની સેવા કરી છે એવા ઉસ્તાદો પણ એની સંગીતપ્રિયતા કે સ્વરની મીઠાશ કરતાં એની લોકોત્તર અનુકરણશક્તિની જ પ્રશંસા કરે છે. એ યુક્ત નથી. પંખીમાં આકર્ષક હોઇ શકે તો એના વાક્ચાતુર્ય કરતાં એના કંઠની સુકોમળ મધુરતા. અનેક પ્રયત્ને, પ્રબળ પુરુષાર્થથી કેળવાએલાં પંખીની, ગોખી રાખેલાં પાંચસાત વાક્ય ભણી જવાની

---

૬ ઘંટીટાંકણીયોઃ Coppersmith

૭ પંખીઓનો અભ્યાસ સરળ બને એ હેતુથી શાસ્ત્રકારોએ પંખીઓનાં સ્વરૂપ અને સ્વભાવભેદે કેટલાક વિશિષ્ટ વર્ગો પાડ્યા છે. આધુનિક પક્ષિવિદ્યાવિશારદોના આવા વર્ગ પક્ષીઓનાં અસ્થિ, પીછાં વગેરેના સૂક્ષ્મ ભેદને આધારે પાડેલા હોવાથી તે,પંખીઓનો પ્રથમ પરિચય કરનારને ગૂંચવનારા હોઇ નિરુપયોગી છે. એથી જ અત્યંત શાસ્ત્રીય ભેદ બાજુએ રાખી, પ્રાચીનોનું અશાસ્ત્રીય પણ સરળ વર્ગીકરણ અહીં આપ્યું છેઃ

પ્રથમ વર્ગઃ Accipitres: હિંસ્ર, પ્રસહ પંખીઓઃ ગીધ, ગરુડ, બાજ, શમળી, ઘુવડ.

દ્વિતીય વર્ગ Picariae: ઝાડ પર ચડનારાં તથા ચ્હોંની મોટી ફાડવાળાં પંખીઃ ૧. પોપટ, કોયલ, લક્કડફોડ, તાંબટ. ૨. કલકલીઆ, ચિલોત્રો, હુડહુડ, નીલકંઠ, ચાષ, અબાબીલ વ.

તૃતીય વર્ગ Passeres: ગાયકગણઃ કાગડા, પીળક, કોશીઓ, ચકદીલ, દૂધરાજ, લેલાં, બુલબુલ, લટોરા, દીવાળીઘોડા, ચકલીઓ, સુરખ, કુલ્ફી, શોબીગી, સુગરી, કાબરો, ચંડોળ, અગન, વગેરે વગેરે.

—પંખીઓમાં સૌથી મોટો વર્ગ.

—એમના ગળાની રચના 'ઉચ્ચાર કાઢી શકે' એવી હોવાથી એમને 'ગાયકગણ' કહેવાય છે. વાસ્તવિક તો એમને 'ડાળી વગેરે પગ વડે પકડીને બેસી શકે તેવાં પંખીનો વર્ગ કહેવાય.

ચતુર્થ વર્ગઃ Columbae: કબુતર અને હોલા

પંચમ વર્ગઃ Gallinae: ભક્ષ્ય પંખીઃ તેતર, લાવરી, મોર, કુકડા, ચકોર વગેરે.

ષષ્ઠ વર્ગઃ Grallae: પાણી ખૂંદનારાં, લાંબા પગવાળાં, પ્લવ પંખીઃ સારસ, બગલાં, ચમચા વગેરે.

સપ્તમ વર્ગઃ Natatores: તરનારાં, જાલપાદઃ હંસ, બતક, કાજિયાં વગેરે.

૮ Measured

શક્તિથી કે પરિશીલનદ્વારા પ્રાપ્ત થએલી શક્તિજન્ય સ્વરની આરોહ–અવરોહવાળી આંટીઘુંટીથી મુગ્ધ થવા કરતાં, એની નૈસર્ગિક શક્તિ અને સ્વરની મધુરતાનો આસ્વાદ મેળવવામાં જ વધુ મહત્તા અને પંખીની ખરી કદરછે.એના નૈસર્ગિક ગાનમાં જે મિઠાશ છે, તે કૃત્રિમ રીતે કેળવાએલા એના પ્રભુત્વમાં નથી હોતી. કેટલાક નિષ્ણાત પંખી ઊછેરનારાઓની તૃપ્તિ આવા શિક્ષણથી ભલે થતી, પણ સંગીતનો શુદ્ધ આસ્વાદ લેનાર પ્રેમી જનસમૂહનો સૌન્દર્યોપભોગ તો, પાંજરાનાં બન્ધનની મર્યાદા બહાર વસુંધરાના ખોળે, વનવગડાની વનસ્પતિની ઓથે રમતાં રખડતાં પંખીઓના યદચ્છા ઉત્પન્ન થતા સંગીતથી જ થવાનો. બ્રાહ્મમુહૂર્તની શાન્તિને ભેદતો નાનાવિધ પંખીગણનો જે નૈસર્ગિક સંગીતઉદ્યોગ જામેછે, એની અપૂર્વતા, મધુરતા અને વિવિધતાથી જે અનિર્વચનીય આનંદ અંતઃકરણને ડોલાવે છે, એ તૃપ્તિ, એવો આહ્લાદ, એટલો નશો સંગીતના ખાં ગણાતા કેળવણીકારના હાથે કેળવાએલો કૃત્રિમ ગાયક પંખીગણ નથી આપી શકતો. આપણો રસિકવર્ગ માત્ર આવી જ મનોવૃત્તિથી શામા અને દૈયડ, અગન અને ચંડોળ, ચકદીલ અને શૌબીગી, પીળક અને ચાતક, વ્હાઇટ આઇ અને સક્કરખોરા તથા બપૈયા ઉપર ઓવારી જાય છે. અંગ્રેજોને અતિત્રાસરૂપ થતો છતાં પણ કોકિલ આજ સૈકાઓથી આબાલવૃદ્ધ ભારતવાસીઓનો પ્રિયતમ બન્યો છે, એ એનાં રૂપલાવણ્યને લીધે નહિ પણ એના કંઠની આર્દ્ર મિઠાશથી. આવી હૃદયંગમ મિઠાશ નરમાં ન શોભે એવું માનનારા એના આશકોએ એનું નારીરૂપ કલ્પી એના ગાનની કીમત આંકી છે. આવી નૈસર્ગિક અકૃત્રિમ,મિઠાશને લીધે જ આછાં રૂપવાળાં દૈયડ વગેરે આપણને મુગ્ધ કરે છે. એથી જ વિપુલ બાહ્યાડમ્બરવાળા નીલકંઠનો કલવિલાપ સંગીતનું સ્થાન પામ્યો નથી.

પણ આ તો હું આડી વાતે ચડી ગયો. જે અપૂર્વ ગાન સાંભળી એના ગાનારની શોધમાં મેં ત્રીસત્રીસ દિવસ ઊંઘ ગુમાવી છે, એ પંખી આખરે ગુપ્ત ન રહી શક્યું. એ વખતે તો એનું સંગીત માત્ર પરોઢિયે બેત્રણ કલાક પૂરતું જ સંભળાતુંઃ દહાડે કે રાતે બીજી કોઇ પળે મારા સાંભળવામાં એ આવ્યું ન હતું. પણ થોડા દિવસ પર એક વખત બપોરે હું ભઠિયારૂં કૂટતો હતો ત્યાં મારા બારણાની અડોઅડ ઊગેલા મહુડામાંથી કોઇ બોલ્યું 'ફ્રાઝ્ચી . . . ફ્રાઝ્ચી પુઉ પુઉ.' ખૂબ હળવેથી બોલ્યું. પણ એના પહેલા સાદે જ મારા કાન સરક્યા. બહાર જઇને જોઉં છું તો કોશીઓ! હત્તારીની! તેં તારો ભાવ ભજવ્યો ખરો!

કારણ, સમગ્ર પંખીગણમાં ભાતભાતની બોલી કાઢનાર કોશીઓ[૯] અને એના પીતરાઇ ભીમરાજ[૧૦] જેવાં અન્ય કોઇ નિષ્ણાત નથી. અનેક પંખીની બોલી એ આબાદ બોલી શકે છે. એમનાથી કોઇ ન છેતરાયું હોય એવું બન્યું નથી. ભીમરાજ આપણા ગુજરાતમાં થતો નથી, પણ કોશીઓ તો ઘેર ઘેર જાણીતો છે. એની ધોળાશપડતી છાતીવાળી એક જાત થાય છે, જે કાઠિયાવાડમાં જોવામાં આવે છે,

કોશીઓ રૂપેરંગે દેખાવડો નથી, છતાં સમગ્ર પંખીઓમાં એનું સ્થાન વિશિષ્ટ છે. શરીરે પાતળો સોટી જેવો અને વેંતભર છતાં એનો જુસ્સો અને લડાયકવૃત્તિ સર્વોત્કૃષ્ટ છે. અમારી સામે દીવાન બહાદુરના બંગલામાં એક ઝાડ પર કોશીઆનો માળો છે. આ ઝાડની નજીક થઇને પણ જો કાગડો કે શમળી નીકળ્યાં તો એના ભોગ જ મળ્યા. 'કૅં કૅં' કરતોક કોશીઓ એની પાછળ પડે અને ભગાડતો ભગાડતો ચાર ખેતરવા મૂકી આવે. એની આવી બહાદુરીથી અનેક નિર્બળ પંખીઓ એના નિવાસસ્થાનરૂપ ઝાડમાં માળા બાંધી એના આશ્રયે રહે છે.[૧૧]

---

૯ Black Drongo

૧૦ Racket-Tailed Drongo

૧૧ આથી જ એનું અન્ય નામ King Crow.

મેંદીનાં પાન

કુપુત્ર તે છે જે માત્ર બાપીકી મિલકત જ મેળવે છે, અને બુદ્ધિ નહિ.

જાડ઼ પર મેખ મારતાં વિચારજો; હથોડી રખેને તમારી જ આંગળી પર પડે.

જુવાનીમાં રૂપિયાથી રમત રમનારને બુઢાપામાં પાઇ ભીખવાનું ટાણું આવે છે.

જીવનની તક, તકના જીવન દરમિયાન જ ઝડપી લેવી જોઇએ.

જીવનનું પરોઢ

પ્રકરણ ૧૭ મું : ઇનાન્ડાની ઉજાણી

આફ્રિકાનું 'વિકટોરિયા ન્યાંઝા' તો જગપ્રસિદ્ધ છે. પણ એ દેશમાં ત્યાંનો એ એક જ કે એવા બેચાર જ ધોધ છે એવું નથી. જેમ આપણે ત્યાં હિમાચલ જગપ્રસિદ્ધ હોવા છતાં અર્બુદરાજ, તેથી મોટો વિંધ્યાચલ ને તેની હરીફાઇ કરનારો સહ્યાદ્રિ એવા અનેક પર્વતો છે, એ જ રીતે આફ્રિકાની ભૂમિમાં પણ એકએકથી ચડિયાતા અસંખ્ય ધોધ છે. કોઇ પહોળાઇમાં ચડે તો કોઈ ઊંચાઇમાં ને કોઇ શોભામાં.

નાતાલના નાનકડા ઈલાકામાં પણ આપણા ગોકાક ગેરસપ્પાને ભુલાવે એવા ધોધ હતા. ફીનિકસથી પાંચ જ માઇલ દૂર એવો એક ઇનાન્ડા નામે ધોધ હતો. ઇનાન્ડા નદીને લીધે અમારો જિલ્લો ઇનાન્ડા કહેવાતો. એમાં કેવળ ફીનિક્સ ગામ જ રળિયામણું હતું એમ નહિ; નદીની બંને બાજુ આવેલા નાનામોટા ટેકરાથી એ આખો જિલ્લો સુશોભિત બનેલો હતો.

ફીનિકસમાં અમે બહુ ઉજાણીઓ કરતા. કોઇ વાર થોડા માઇલ ચાલી હિંદી મહાસાગરને કિનારે સમુદ્રસ્નાન કરવા પહોંચી જતા; કોઈવાર ફીનિકસની જ કુંજોમાં આનંદ કરતા; પણ ઘણીખરીવાર ઇનાન્ડા જતા. ટૉલ્સ્ટૉયવાડીની સ્થાપના થતાં ફીનિકસમાં વસતિ એટલી ઓછી થઇ ગઇ હતી કે આવી ઉજાણીઓનો ઉમંગ પણ કોઇને હવે ન આવતો. એથી એ અરસામાં થએલી ઇનાન્ડાની એક ઉજાણી મારે મન વિરલ થઇ પડી.

એક સવારે પિતાશ્રી, મગનકાકા, બે મહેમાનો અને હું નહાવાનાં કપડાં અને ટીમણ લઈ ફીનિક્સ આશ્રમની ઉત્તર દિશાએ ઊપડ્યા. એક ઠીક ચડાવવાળી ટેકરી ચડ્યા પછી અમે મિ. ડૂબેની શાળાએ પહોચ્યા. શાળામાં આશરે બસો ત્રણસો વિદ્યાર્થીઓ હતા. મોટા વિશાળ ઓરડાઓમાં છોકરાછોકરીઓ સાથે ભણતાં હતાં. વિદ્યાર્થીઓ બધા હબસી હતા. મિ. ડૂબે અંગ્રેજી તાલીમ પામેલા હબસી સાહેબ હતા. દેશભાઇઓનો ઉત્કર્ષ સાધવાની અભિલાષા એમને હતી એવો આછો ખ્યાલ મને છે. લગભગ કલાક અમે એ શાળામાં રોકાયા. બધે ફરીને વર્ગો જોયા. જે બધું જોયું તેમાં મને એ નિશાળની એક વસ્તુ ગમી ગઇ, અને એ તેનાં કાળાં પાટિયાં. અમારે ત્યાં નાનકડું કાળું પાટિયું હતું. અહીં આખી ભીંતને રંગીને કાળું પાટિયું કરી દીધું હતું. એટલે એમાં ખૂબ મોટા અને સુંદર અક્ષરે ઘણું લખાતું હતું.

શાળા છોડી અમે બીજા ત્રણેક માઇલ ચાલ્યા બાદ ઇનાન્ડા ધોધનો મહાઘોષ સાંભળવા લાગ્યા. ત્યાં એટલામાં હબસીઓના છુટક છુટક કૂબાઓ હતા. ચોતરફ પતકાળાના વેલા ચડેલા હોવાથી એ કૂબાઓ લીલા રળિયામણા લાગતા હતા અને તેને માથે મોટાં ગોળ પતકાળાં શોભી રહ્યાં હતાં. ઊંચી મકાઈનો ફરતો લીલો નાનકડો કોટ કૂબાની આસપાસ હતો તેની શોભા વળી જુદી જ હતી. એ બધું જોતા અમે ઢોળાવ ઊતરવા લાગ્યા. એ ઢોળાવ પર ધીમે તો ચલાતું જ નહોતું; પરાણે દોડીને ઊતરવું પડતું હતું. એક ઢોળાવ ઊતર્યા, બીજો ઊતર્યા અને ત્રીજો લગભગ ઊતરી રહ્યા ત્યાં ઇનાન્ડા નદીનાં દર્શન થયાં.

નદીનું પાણી સહેજ ડોળું હતું. પહોળાઇમાં તે એથી ત્રણ વાંસ જેટલી હશે. પાણી ઊંડું પણ ઝાઝું નહોતું. ઘણાં યે હબસી બાળકો એમાં તરવા પડ્યાં હતાં ને ગેલ કરતાં હતાં. મોટા માણસને માંડ છાતીપૂર આવે. પાણી એટલું શાંત અને સ્થિર હતું કે જાણે એ વહેતું જ ન હોય. કોઇ ખેલાડી અંગદકૂદકો મારતાં પહેલાં છેટે ઊભો ઊભો છાતી ફુલાવી કૂદી જવાની દોરી સ્થિરપણે નજરાવતો હોય તેની જેમ, ધોધ બની ભુસ્કો મારવા પહેલાં ઇનાન્ડાનાં પાણી અહીં થંભી ગયાં હતાં. થોડાંક જ ડગલાં અમે આગળ ગયા ત્યાં એ પાણીએ દોટ મૂકી, અને નાના મોટા પત્થર ઉપરથી ખળખળ કરતું વહેવા માંડ્યું. પાણીની ઉદાસી ઊડી ગઇ હોય તેમ તેનો ડહોળો રંગ મટી તે વધુ

સ્વચ્છ દેખાવા લાગ્યું. ઉસ્તાદ કૂદનારો છેવટનો કૂદકો માર્યા પહેલાં જેમ વચ્ચે થોડી છલંગો ભરતો જાય તેમ, નદીએ પણ જાણે થોડા નાના ભુસ્કા માર્યા હતા. પહેલો ભુસ્કો પાંચસાત ફૂટનો. બીજો દસેક ફૂટનો. વળી ત્યાંથી ફીણભર્યું પાણી જુદો જ વળાંક લઇ ઝપાટાભેર દોડતું ગયું અને મોહક છટા સાથે તેણે એક ચાલીસેક ફૂટનો કૂદકો ખાધો, અને ત્યાંથી ઊંડી ખીણમાં સરી પડી છેવટે સાડા ત્રણસો ફૂટ જેટલો અજસ્ર સીધો ઊભો સ્ફૂર્તિભર્યો પ્રવાહ બનાવ્યો. મેં અનેક જળધોધનાં ચિત્રો જોયાં છે; ઇનાન્ડાથી બમણો ઊંચો ધોધ જોયો છે; પણ ઇનાન્ડા ધોધની શોભા ક્યાંયે નથી ભાળી. ઉપરથી સાંકડો અને નીચેથી પહોળો, વચ્ચેથી ફૂપસેલો અને બે કિનારે ઝીણી ઝાલર બનાવતો, આરપાર નિર્મળ એ ધોધ આકાશમાંથી વરસતો બરફ કોઇ કળામય મિનારા ઉપર થીજી જાય તેના જેવો દૂરથી દેખાતો હતો. એનો મહાન ગંભીર ઘોષ શરીરના સાંધેસાંધાને અનુનાદિત કરતો હતો. આસપાસનું દૃશ્ય પણ જાણે કોઇ શિલ્પકારે વિચારપૂર્વક સરજ્યું હોય એવું સપ્રમાણ હતું. ધોધનો વિશાળ ગોખ ધોધને બરાબર મધ્યમાં રાખી બંને બાજુએ વર્તુલાકાર ફેલાએલો હતો, અને ઉપરથી નીચે સુધી તે અંદરના ભાગમાં દેખાતા તંબૂરાના તુંબડા જેવો ચોતરફથી એકસરખા ઢાળવાળો હતો. ખુલ્લી જમીન ભાગ્યે જ નજરે પડતી હતી. બધે એકસરખી ગીચ ઝાડી હતી. ગમે તે બાજુ ઊભા રહી પડઘો પાડતાં, પડઘો આખી બખોલમાં ગાજી ઊઠતો.

ઇનાન્ડા ધોધના એ અવલોકન વખતે મારી મનોદશા વિશિષ્ટ હતી. કારણ ટોલ્સ્ટૉય વાડી જવાનું ન મળવાને કારણે હું સારી પેઠે અંતર્પીડિત થઇ ગયો હતો. દુનિયા મને કડવી થઇ પડી હતી. અમારી શાળા ફરી પાછી બંધ પડી જવાને લીધે મને એક પછી એક દિવસ વધુ ભારે વીતતો હતો. ધ્રુવ અને પ્રહ્લાદનાં આખ્યાન મને વળગ્યાં હતાં. કાવ્યદોહનમાં એ વારે વારે વાંચતો અને રાતદિવસ મનમાં ને મનમાં એમની સાથે મારી સરખામણી કર્યા કરતો. મારી ઉંમર તેમના જેવડી, કંઇ મોટી; છતાં મારામાં હીર કશું નહિ એ વિચારે મન ડઘાઇ જતું. ભગવાન મળે તો મારામાં હીર આવે એમ ધારતો અને એ મળી જાય તો કેવું સારૂં એમ થતું.

અમે ઇનાન્ડાની વનશ્રી જોવા નીકળ્યા. જ્યાં સારી કુંજ દેખાય ત્યાં મને આનંદ આવે અને મનમાં તરંગો ઊઠે કે જો ધ્રુવજીની પેઠે ઘેરથી નીકળું તો ભગવાન મળતાં સુધીના છ મહિના વીતાડવા માટે આ સારૂં સ્થાન છે.

તડકો આકરો હતો અને ચાલીને અમે થાક્યા હતા એટલે હવે સૌને નાહવાની ઉતાવળ થઇ. નાહવા માટે સારામાં સારી જગ્યા શોધતા અમે ઉપાંત્ય ધોધ પાસે જઇ પહોંચ્યા. સારી પેઠે પથરાઓ ઠેકતા ઊતર્યા અને ખીણમાં ઠીક નીચે ઊતરી આવ્યા. અહીં આગળ દસબાર માથોડાંની ઊંચાઇએથી નીચે ધોધ પડતો હતો. ધોધનું જોર ઓછું ન હતું. કોઇનું અનુમાન હતું કે એ સો ફૂટની ઊંચાઇએથી પડતો હતો અને કોઇનું અનુમાન હતું કે સાઠ ફૂટની ઊંચાઇએથી પડતો હતો. સૌ પહેલાં મગનકાકાએ તેની નીચે ઊભા રહેવાની હિંમત કરી. હું ભૂલતો ન હોઉં તો એક બે જણ તો તેની નીચે ઊભવાની હિંમત જ ન કરી શક્યા અને બીજે નાહ્યા. મને બીક તો બહુ લાગતી હતી, પણ બહાદુરી બતાવવાની પણ હોંશ થઇ આવી. મગનકાકાએ મારો ઉત્સાહ વધાર્યો. ધોધની નીચે ઊભો તો રહ્યો, પણ તાળવું છુંદાઇ જશે કે શું એટલો આઘાત માથા પર થયો. માથું નીચું કરૂં તો બોચી પર પાણી એટલા જોરથી પડે કે જાણે હમણાં બોચી ખડી જશે. હું ધોધની પેલે પાર નીકળી ગયો અને પથ્થરના ખડક તથા પાણી વચ્ચે ઊભો રહ્યો. મારી અને ખુલ્લી હવાની વચ્ચે પાણીનો જાડો પડદો હતો. તેમાંથી બહારનો પ્રકાશ આછો ગુલાબી દેખાતો હતો અને પાણીમાં શુભ્રતાની યે અનેક ભાતો ચળકી રહી હતી. પા અર્ધો કલાક નાહવાનો આનંદ લૂંટ્યો. હિંમતભેર ધોધમાં જઈ ઊભો રહું અન બેચાર ક્ષણમાં પાછો પાણી ને ખડકના પોલાણમાં ઘૂસી જઇ રંગો જોવાનો આનંદ લઉં. મગનકાકાએ મારી બહાદુરી માટે પીઠ થાબડી એટલે મારા આનંદનો પાર ક્યાંથી રહે? ધરાઇ ધરાઇને નાહ્યા પછી અમે ઉપર ચડ્યા. ઉપર ચડતાં પગથિયું ચૂકીને પડી ન જાઉં તે સારૂ મગનકાકાએ મારો હાથ મજબૂત પકડી રાખેલો. એક પથ્થર ઉપરથી બીજા ઉપર હું કૂદ્યો, પણ સહેજ

ઓછું કૂદ્યો ને ગબડી પડતાં બચ્યો. એ વખતે જો મગનકાકા સમતોલપણું જાળવી ન શકયા હોત તો નીચે ગબડતા અમે બંને કોણ જાણે કયાંયે પહોંચ્યા હોત. ઉપર ચડી આવ્યા પછી અમે નીચે નજર કરી તો ખબર પડી કે અમારું સાહસ કેટલું વિકટ હતું અને અકસ્માત વિના હેમખેમ ઉપર આવ્યા એ જ એક અકસ્માત હતો. જે થયું તે થયું, હવે પછી કદી એ ધોધ ઉપર નાહવા ન જવું અને જવું તો યે મારા જેવડા બાળકને તો લઇ જ ન જવો એવો સૌ મોટેરાંઓએ નિશ્ચય કર્યો. એ પછી કદી મેં કોઇને ત્યાં નાહવા જતાં જોયાં નથી.

હજુ નમતો પહોર નહોતો થયો, એટલે ટીમણ કર્યા પછી કોઇ આરામ કરવા લાંબા થયા, કોઈ જુદી જુદી વનસ્પતિઓના નિરીક્ષણમાં ગુંથાયા અને હું ધોધની તથા હબસી બાળકોની પ્રવૃત્તિ જોવા લાગ્યો. એમની એક રીત જોઇ મને ખૂબ આનંદ થયો. અમે બે કિશોરોને અમારા ભાતામાંથી થોડું આપ્યું. એ માંડ તેમને બેને પૂરું થાય એમ હતું, પણ તેમણે એ ત્યાં ન ખાતાં આસપાસ દોડી જઇ પોતાના દસ પંદર ગોઠિયાઓને ભેગા કર્યા અને સરખે ભાગે સૌએ વહેંચી ખાધું. એમનામાંના કેટલાકના હાથમાં તીર-કમાન હતાં, કોઇના હાથમાં ગોફણ હતી અને બેચાર જણ પાસે માછલી પકડવાના આંકડા હતા. જે કોઇ શિકાર પકડાય તે સૌનો સહીઆરો લેખાય. તેઓને નહોતી ભણવાની ફિકર, નહોતી કોઇ જાતના ખાસ કામની ફિકર કે નહોતી કપડાં પહેરવાની ફિકર. બસ પેટનો ખાડો પૂરવો અને ઇનાન્ડા માઇની ગોદમાં ખેલવું એટલો જ એમનો ધંધો હતો. કુમારોમાંના ઘણા ખરા નવસ્ત્રા હતા તે તો કંઇ નવાઇ જેવું ન હતું, પણ તેમાં ખૂબ મોટા ચાલીસ પચાસ વરસની ઉમરના પણ લગભગ તેવા જ હતા. એક કાળો અબનુસ જેવો માણસ હતો. તેની કેડે ચામડાનો કંદોરો હતો અને લંગોટની જગ્યાએ કપડું કે ચામડું કંઇ ન હતું, પણ રંગબેરંગી પીંછા પેલા કંદોરાથી ઠીકઠીક નીચે લટકાવી તેણે પોતાને સાવ દિગંબર થતો બચાવી લીધો હતો. તેણે આખે શરીરે ચરબી ચોળી હતી એટલે સૂર્યના તાપમાં તેનો કાળો રંગ ઝગારા મારી રહ્યો હતો. તેના પગની પીંડીના સુગઠિત સ્નાયુઓ અને હાથની તથા શરીરના બીજા ભાગની મજબૂતી હું ચકિત થઇ જોતો જ રહ્યો. થોડી વારમાં તે બાળકોને શું શું મળ્યું એની તપાસ કરી ત્યાંથી જતો રહ્યો.

પણ હબસીઓની પ્રવૃત્તિ જોવાનો મારો આ આનંદ એકાએક ઊંડા દુઃખમાં પરિણમ્યો. એક હબસી જુવાન કબૂતર જેવડું પોપટીઆ રંગનું એક પંખી પકડી લાવ્યો. તેણે એ પંખીના પગ પોતાની મૂઠીમાં જોરથી પકડ્યા હતા અને પંખી પાંખ ફફડાવી રહ્યું હતું. નિર્મળ વહેતા પાણીને કાંઠે બેસી એ તેને મારી નાખવાની તૈયારીમાં બેઠો હતો. મેં અમારામાંના મોટેરાઓનું તે તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું. તેઓએ તેને છોડી મૂકવા વિનવ્યો. હબસીએ જવાબ વાળ્યો કે હવે એને છોડી મૂકું તો પણ તે જીવશે નહિ. અમે તેને પાંજરામાં રાખી પાળવાનું કહ્યું. તો કહે, 'એ હવે દાણો પાણી કંઈ જ નહિ લે. પાંજરામાં યે એ ભૂખ્યું મરી જશે.' એમ કહેતાંકહેતાંમાં તો તેણે તેની બેય પાંખો એક ઝટકે અમારી સામે જ ઉખેડી નાખી અને તેને લઈ ત્યાંથી ચાલતો થયો. આ પછી અમને ખબર પડી કે પાણી ઉપર ઝૂલી રહેલાં વિશાળ વૃક્ષની ડાળીઓ ઉપર આ હબસીઓ એક જાતનો ગુંદર ચોટાડી રાખે છે. પંખી પાણી પીવા આવે કે તેના પગ આ ડાળી પર ચોંટી જાય છે ને તે માણ-સનો શિકાર થઈ પડે છે.

પંખીના કિસ્સાએ અમારો ઉજાણીનો રસ ખાટો પાડી નાખ્યો. અમે બગીચાની શોભામાં વધારો કર-નારા બેચાર નાના છોડ એ જંગલમાંથી લઇ પાછા ફર્યા. આ ઉજાણી પછી પાછાં અનેક અઠવાડિયાં ને કદાચ મહિના મારે માટે લૂખા થઇ પડ્યા. એ લૂખા-પણું કેટલું વસમું થઇ પડેલું તેનો એક રમૂજી અને મારી મનોદશા બતાવનારો પ્રસંગ નોંધવા જેવો છે.

નિશાળ બંધ જેવી થઇ ગઇ હતી. મને ભણા-વવાની ચિંતા પિતાશ્રીને બહુ હતી, પણ કશી સારી વ્યવસ્થા ન હતી એટલે તેઓએ મને પૌંડ શિલિંગ પેન્સના અઘરા અઘરા અને કલાકો સુધી ચાલે એટલા દાખલા આપવા શરૂ કર્યા. ગણિતને જોતાં જ મારો અરધો જીવ તો સુકાઇ જતો, તેમાં વળી આ જાણીજોઇને આકરા દાખલાઓ મળે. એટલે ન મને ફરવાનું મળે કે ન વાંચવાનું મળે. કાગળ પર કાળા આંકડા જોતા

જતો તેમતેમ મનમાં ને મનમાં મારો કચવાટ વધતો જતો. ગણિતના ત્રાસમાંથી ઉગરવાનો એકેય ઉપાય ન સૂઝ્યો. મારૂં મન ચગડોળે ચડ્યું. મને સવાલ ઊઠ્યો કે 'શું ધ્રુવજીને દાખલા ગણવા પડ્યા હશે? નહિ તો પછી મારે શા સારૂ ગણવા? આના કરતાં ધ્રુવજીની પેઠે તપ કરવું શું ખોટું?' લગભગ એક કલાક સુધી આવા તરંગો કરી અંતે હું નિશ્ચય પર આવ્યો કે ઘર છોડવું. ઘર છોડીને ક્યાં જવું એ સવાલ મને મૂંઝવે એમ ન હતું. કારણ, ઇનાન્ડા યાત્રા વખતે મેં સુંદર ગુફાઓ અને સરસ ઘટા જોઇ રાખ્યાં હતાં.

ઘરમાં કોઇ ન હતું. બા-કાકી બહાર ગયાં હતાં. પિતાશ્રી ને કાકા છાપખાને હતા. મેં ગણિત વગેરે ઠેકાણે મૂકયાં, એક મોટું પૂઠું શોધી કાઢ્યું અને તેમાં રંગીન પેન્સિલથી મોટા અક્ષરે લખ્યું:

'બા, હું પણ ધ્રુવજી-પ્રહ્લાદજીની પેઠે જંગલમાં જાઉં છું. મને ઘરમાં રહેવું નથી ગમતું.' પૂઠામાં કાણાં પાડી દોરી બાંધી અને અમારા ઓરડામાં મારા ખાટલાને ઓશીકે ખીલી પર એ ટીંગાડ્યું ને ઓરડાની બહાર નીકળી આવ્યો. ઘર તો છોડ્યું, પણ ફળિયું છોડી આગળ વધવાની હિંમત ન થઇ. પાસે જ એક શેતુરનું ઝાડ હતું તે પર ચડી ગયો અને મૂઢની પેઠે બેસી રહ્યો. ઝાડની ઘટામાં છુપાઈ જઇ ઇનાન્ડા જવાની હિંમત ઘણી કરી, પણ જેમજેમ હિંમત કરૂં તેમ તેમ મન પાછું પડે. ઊંધા વિચારો શરૂ થયા. આ કંઇ હિંદુસ્તાન નથી. હિંદુસ્તાનનું જંગલ હોય ત્યાં તપ થાય. અહીં તો હબસીઓ પજવે. દોઢેક કલાક આમ ને આમ સ્તબ્ધતામાં વીત્યો ત્યાં મારી બા ઘરમાં આવ્યાં તે મેં જોયું. તેઓ સીધા અમારા ઓરડામાં ગયાં ને કપડાં બદલી કામે વળગ્યાં. મને થયું કે તેમણે મારૂં લખેલું વાંચ્યું હશે, અને મને મનમાં ધ્રાસકો પડ્યો. બાએ કંઇ કહ્યું નહિ, પણ હું ડરાઇ ગયો. ઝપાટાબંધ નીચે ઊતર્યો અને મારી બા ઓરડામાંથી નીકળ્યાં કે અંદર જઇ પેલું પૂઠું લઇ લીધું ને તેને ફાડીને ફેંકી દીધું. જાણે કંઇ બન્યું જ ન હોય તેવી રીતે નિત્યક્રમમાં વળગી ગયો અને પછી કદી મનમાં ધ્રુવજીને અનુસરવાની કલ્પના પણ ન કરી.

આ પછી કેટલેક દિવસે જમનાદાસકાકા ટૉલ્સ્ટૉય વાડીથી આવ્યા એટલે મારો અકળામણભર્યો સમય પૂરો થયો. તેમની સાથે હું યે અલૂણાવ્રતમાં જોડાયો. ઘરમાં કઢી થાય, પાપડ થાય, ત્યારે આ અલૂણું આકરૂં પડી જતું. પણ ટૉલ્સ્ટૉય વાડીની અનેક વાતો કાકા પાસેથી સાંભળી સાંભળી મન મજબૂત બનતું. જમનાદાસકાકા પોતાનો સમય ટૉલ્સ્ટૉયની અંગ્રેજી વાર્તાઓનું ગુજરાતી ભાષાંતર કરવામાં ગાળતા અને રોજે રોજ કરેલો અનુવાદ ઘરમાં સંભળાવતા. મૂરખરાજની વાર્તા અને મોચી તથા ફિરસ્તાની વાર્તા મને ખૂબ ગમી અને અત્યાર સુધી હું જે ટૉલ્સ્ટૉય વાડી જવાની લાલચે ઘરમાં મજૂરીનાં કામ કરતો તે હવે મજૂરી કરવાને ખાતર કરવા લાગ્યો. મૂરખરાજની જેમ હાથમાં આંટણ પાડવામાં હું ગૌરવ અનુભવવા લાગ્યો.

જમનાદાસકાકા થોડું રહી પાછા ગયા. પછી થોડે દિવસે મેં સાંભળ્યું કે બાપુજી આવતે અઠવાડીએ ફીનિક્સ આવવાના છે.

હિંદુસ્તાનથી પાછા આવ્યા પછી વરસ સવા વરસ કંટાળાભરેલું વીતાડ્યા બાદ હવે બાપુજી પાસે પહોંચવાની મારી ઝંખના પાર પાડવાનો માંડ વારો આવ્યો અને એ સાત દિવસનો ગાળો પણ મને લાંબો થઇ પડ્યો.

પ્રભુદાસ છગનલાલ ગાંધી

મધ વિષે લેખ . . . ઇનામ રૂા. ૫

થોડા માસ પર 'કુમાર'માં શ્રી રમણલાલ એન્જિનીઅરનો 'આપણા ખોરાકમાંથી આપણે ખોઇ નાખેલું અમૃત—મધ' એ નામનો એક લેખ પ્રસિદ્ધ થયો હતો. તે વાંચીને એક ગૃહસ્થે 'મધના ફાયદા અને ઉપયોગ—વૈદ્યની તથા દાક્તરની દૃષ્ટિએ' એ નામનો માહિતીપૂર્ણ લેખ કોઈ લખી મોકલે તેને રૂપિયા પાંચનું ઇનામ આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી છે. ઉપરના વિષય ઉપરાંત ખોરાક તરીકે પણ મધની ઉપયોગિતા તથા ફાયદા અને મહત્તાનો યે લેખમાં સમાવેશ કરી શકાશે. શ્રી રમણલાલ એન્જિનીઅરે બધા લેખો તપાસીને તંત્રીને નિર્ણયમાં સહાય કરવાની સદ્‌ભાવપૂર્વક હા કહી છે. તંત્રીનો નિર્ણય છેવટનો ગણાશે. લેખો કુમાર કાર્યાલયને સરનામે 'મધની ઇનામી હરીફાઇ' એ શબ્દો કવરને ડાબે ખૂણે લખીને મોકલવા. છેલ્લી મુદત નવેમ્બર ૧૫મી સુધીની છે.

રાક્ષસપરી મેડુસા

(ગ્રીસની પ્રાચીન દંતકથા)

ઘણાં વર્ષ પૂર્વે ગ્રીસના આર્ગોસ પ્રદેશ ઉપર ઍક્રીસિયસ નામે એક રાજા થઇ ગયો. તેને ડાને નામની એક ખૂબસૂરત પુત્રી હતી. તેને દેવ ઝીઅસથી એક પુત્ર થયો. રાજાને કોઇ ભવિષ્યવેત્તાએ કહેલું કે આ પુત્રીને જે છોકરો થશે તેના હાથે તારૂં મોત નીપજશે, એટલે જેવો ડાનેને પુત્ર જન્મ્યો કે તરત જ લાકડાની એક મોટી પેટીમાં બંનેને પૂરીને રાજાએ તેમને સમુદ્રની અંદર ફેંકી દીધાં!

પરંતુ દરિયાના તરંગો ઉપર હિલોળા ખાતી એ પેટી સેરિફસ ટાપુના કિનારા ઉપર આવી અટકી. તે દિવસે ત્યાંના રાજા પોલીડેક્ટીસનો નાનો ભાઇ ડેક્ટીસ ફરવા આવેલો. તેણે તુરતજ પેટી ખોલાવી. જુએ તો અંદર ખુબસુરત સ્ત્રીની સોડમાં નાનું બાળક કિલ્લોલ કરી રહેલું!

ડાનેની વીતક સાંભળી ડેક્ટીસને બહુ લાગી આવ્યું. તેણે વત્સલતાથી ડાનેનાં આંસુ લૂછી નાખ્યાં અને પુત્રી સમાન ગણી તેને પોતાને ત્યાં આશ્રય આપ્યો. ત્યાં રહી ડાને બાળક પર્સ્યુસને ઉછેરવા લાગી.

આ વાતને પંદર વર્ષોનાં વહાણાં વાતી ગયાં. એક દિવસ અચાનક રાજા પોલીડેક્ટીસ ત્યાં આવી ચડયો. ડાનેની ખૂબસુરતી જોઇ રાજા તેના ઉપર મોહિત થઇ ગયો અને કોઇ પણ ઉપાયે પર્સ્યુસને દૂર કરી,ડાનેને પોતાની પટરાણી બનાવવાનો મનસૂબો કર્યો.

તેણે એક મોટી મહેફિલ ગોઠવી, શહેરના તમામ લોકોને તેમાં આમંત્રણ આપ્યું. જે કોઇ તે મહેફિલમાં જાય તેણે રાજાની આગળ કાંઇ ભેટ મૂકવી જ જોઇએ, એવા એ વખતના રિવાજ મુજબ તમામ શહેરીઓએ ભેટ મૂકી રાજાને જુહાર કર્યા. જ્યારે પર્સ્યુસે કાંઇ ભેટ ન મૂકી ત્યારે આખી કચેરીના અમીર ઉમરાવ અને પ્રજાજનો તેના તરફ તિરસ્કારથી હસવા લાગ્યા. આ જોઇ રાજાએ પોતાનો દાવ અજમાવ્યો ને લીબી-આની રાક્ષસપરી મેડુસાનું માથું તે ન લાવી આપે ત્યાં સુધી પોતાની હદમાં પ્રવેશવાની મનાઈ કરી.

પોતાનું આવું સખ્ત અપમાન જોઇ પર્સ્યુસનું સ્વમાન ઘવાયું. ક્રોધના આવેશમાં આવી જઈ તે ત્રાડુકી ઊઠયો: 'પોલીડેક્ટીસ! સાંભળ. જ્યાં સુધી હું રાક્ષસપરી મેડુસાનું માથું તારી આગળ ભેટ તરીકે ન મૂકું ત્યાંસુધી આ ભૂમિનું પાણી હું યે હરામ કરૂં છું.'

અને તે જ વખતે પર્સ્યુસ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. ઉતાવળમાં એ રાક્ષસપરીનું માથું લાવવાનું બોલી તો ગયો; પરંતુ પાછળથી તે ખૂબ પસ્તાવા લાગ્યો. કારણકે તે કામ ધાર્યા કરતાં ઘણું કઠિન હતું. રખડતો રઝળતો એક ઊંચી ટેકરી ઉપર તે આવી પહોંચ્યો; અને દૂર દૂર દેખાતા મોટા આસમાની સમુદ્ર તરફ દૃષ્ટિ સ્થિર કરી ઊંડા વિચારમાં ગરક થઇ ગયો!

અને એ અર્ધજાગૃત અવસ્થામાં દૂર ક્ષિતિજ ઉપર તેણે એક નાનું બરફ જેવું સફેદ ચકચકિત વાદળું જોયું. ધીમેધીમે આ વાદળું પર્સ્યુસની પાસે આવવા લાગ્યું. જેવું તે ટેકરી સાથે અથડાયું કે તરત જ તેના બે ભાગ છૂટા પડી ગયા અને ગ્રીસની પૅલાસ ઍથેની નામની ડહાપણ અને સત્તાની અધિષ્ઠાત્રી દેવી પ્રગટ થઇ! તુરતજ પર્સ્યુસ તેના ચરણમાં પડયો અને પોતે જે મહાન કાર્ય કરવાનો મનસૂબો ઘડેલો તેમાં તેની સહાય માગી.

દેવી ઍથેની સદા શૂરવીરોનાં સહાયક હતાં. પર્સ્યુસ-ની બહાદુરી, ઉત્સાહ, સાહસિકવૃત્તિ અને વિનય જોઇ એ પ્રસન્ન થઇ બોલ્યાં: 'પર્સ્યુસ! સાંભળ. ધ્રુવના તારાની પેલી પાર રાક્ષસપરીની ત્રણ બહેનો મળે ત્યાં સુધી ઉત્તર તરફ ચાલ્યો જજે. એ તને પશ્ચિમ તરફ આટલાંટિક મહાસાગરમાં આવેલો સોનેરી ઝાડ તથા ફૂલોથી મઘમઘી રહેલો પરીઓનો બગીચો બતાવશે; અને એ પરીઓની સહાયથી મેડુસાના વધનો ઉપાય તું યોજજે. આ મેડુસા એક વખત ઉષાના જેવી મહાન તેજસ્વી અપ્સરા હતી; પરંતુ તેના ઉચ્છૃંખલ વર્તનથી ક્રોધે ભરાઇ સૂર્યે તેને શાપ આપ્યો ત્યારથી તે અપ્સરા મટીને રાક્ષસી બની છે. તેનામાં એવો ચમત્કાર છે કે જે કોઇ તેના ચહેરા સામું જુએ તે એ જ ક્ષણે પત્થર બની જાય!' એટલું કહી પોતાની સૂર્ય જેવી ચકચકિત ઢાલ, તરવાર તથા ઊડવા માટે પાંખોવાળાં

દૈવી ચંપલ આપી, મેડુ-
સાનો વધ કરવામાં રા-
ખવી જોઇતી સાવચેતી
શીખવી દૈવી અદૃશ્ય
થઇ ગયાં.

દેવી ઍથેનેની કૃપાથી
પર્સ્યુસમાં નવીન જોમ
પ્રગટયું તુરત જ દૈવી
ચંપલો પગમાં ધારણ કરી
તે ઊડી નીકળ્યો! ઘણી
ઘણી ટેકરીઓ, સપાટ
મેદાનો, ગાચ જંગલો
અને પાણીથી ભરેલા
ઝરા, ઝરણાં અને નદી-
ઓ વટાવી જ્યાં માનવીનું
હાડકું સુદ્ધાં નજરે ન ચડે
તેવી નિર્જન ભૂમિમાં દે-
વીએ બતાવેલી ત્રણ બ-
હેનોની પાસે તે આવી
પહોંચ્યો, અને પરીઓના
સોનેરી બગીચાનો રસ્તો
પોતાને બતાવવા તેમને
વિનંતિ કરી.

આ ત્રણ બહેનો વચ્ચે
માત્ર એક જ દાંત અને
એક જ આંખ હતી. પ-
ર્સ્યુસને જોવા માટે તેઓ
એ આંખ વારંવાર એક-
બીજીના હાથમાં આપવા
લાગી. રસ્તો બતાવવાની
તેઓએ આનાકાની કર-
વાથી લાગ જોઇ પર્સ્યુસે
એ ત્રણે બહેનોની વચ્ચે
પોતાનો હાથ ધરી રા-
ખ્યો. એટલે સૌની પાસે
ફરતી ફરતી એ આંખ
તેના હાથમાં આવી ગઇ!

ચમત્કાર વિના નમ-
સ્કાર નહિ. જેવી પર્સ્યુસે

ગ રા સિ યા નો ઘો ડો

૧

સાત પેઢીથી ત્યાં વસીઓ હતો,
એવો એ તો ગરાસિયો હતો.
એનો ઘોડો ખરો અરબીની જાત,
પંખાળો પાણીવેગો ભલી ભાત.
સમજુ ને શાણો ને આજ્ઞા-અધીન,
શેઠની સેવામાં રહેતો એ લીન:
'હો' કહેતાં ચાલે ને 'પો' કહેતાં થીર,
'હોહો' કહેતાં દોડે જાણે અધીર.
ઘોડે ચડીને નીકળિયો હતો,
એવો એ તો ગરાસિયો હતો.

૨

ઘોડે ચડીને નીકળિયો હતો,
એવો એ તો ગરાસિયો હતો!
માથે તપે તાપ, પરસેવે ન્હાય,
તરસે ગળું એનું શોષાતું જાય.
ભૂખે વળી પેટ 'ઊં-ઊં' કરે,
જાવું હજી ખૂબ દૂરે અરે!
એવે દીઠી બોરડી એક પાસ,
પાકયાં નકી બોરનો થાય ભાસ!
મેવો ખાવાનો એ રસિયો હતો,
એવો એ તો ગરાસિયો હતો!

૩

મેવો ખાવાનો એ રસિયો હતો,
એવો એ તો ગરાસિયો હતો.
ઘોડો વાળ્યો એણે બોરડી હેઠ,
લગામ ઢીલી મૂકી દીધી ઠેઠ.
બોલ્યો પછી 'પો' ઘોડો થયો થીર,
હાલે ન ચાલે ન ડોલે લગીર.
ઊભો થયો ગરાસિયો ઘોડાની પીઠ,
ખાવા લાગ્યો બોર કેવાં ય મિષ્ટ.
ઘોડો જેનો કહ્યાગરિયો હતો
એવો એ તો ગરાસિયો હતો!

૪

ઘોડો જેનો કહ્યાગરિયો હતો,
એવો એ તો ગરાસિયો હતો.
ખાતાં ખાતાં વદ્યો ગર્વથી વેણ:
'ઘોડો મારો કેવો પાળતો કહેણ!
મંત્રથી ચાલે ને મંત્રથી થીર,
મંત્રથી દોડે એ જાણે અધીર.
મારા એ મંત્રો છે કેવા આબાદ,
કોઇ ન જાણે; હો હો—ઝિંદાબાદ!'
'હો હો' સુણી ઘોડો છૂટયા તે વાર
ઝીંકાયો કાંટા મહીં અસવાર!
ઘોડો જેનો કહ્યાગરિયો હતો!
એવો એ તો ગરાસિયો હતો!

રમણલાલ સોની

તે આંખ ફેંકી દેવાની ધમકી આપી કે તરત જ તેઓએ તેને માર્ગ બતાવ્યો; અને તેમની આંખ પાછી સોંપી પર્સ્યુસ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો.

કેટલાક દિવસે તે પરીઓના દેશમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાંનાં સોનેરી ફળોથી લચી રહેલા સુંદર બગીચામાં મધુર સ્વરથી ગીતો ગાતી અને નૃત્ય કરતી ઍટલાસની પુત્રીઓ પર્સ્યુસને જોઇને ખુશખુશ થઇ ગઇ અને બોલી ઊઠી, 'ખૂબસુરત કુમાર! ચાલ, અમારી સાથે નૃત્ય કરવા!'

પર્સ્યુસે આ આમંત્રણ હર્ષથી સ્વીકાર્યું. એ સુંદર પરીઓ સાથે નાચગાન કરવાથી તેનું હતાશ થએલું હૈયું ફરીથી પ્રફુલ્લિત થયું. થોડા વખતમાં તો એ પરીઓ પર્સ્યુસને પોતાના પિતા ઍટલાસ પાસે લઇ ગઇ અને મેડુસાના રહેઠાણનો માર્ગ બતાવવા આજીજી કરી.

ઍટલાસે માર્ગ બતાવી કહ્યું: 'પર્સ્યુસ! આ મારી અંધારટોપી માથે પહેરી લે, જેથી તને કોઈપણ દેખી શકશે નહિ! અને જ્યારે તું મેડુસાને મારીને પાછો ફરે ત્યારે એનું માથું મને બતાવતો જજે, કે જેથી હું કાયમને માટે પત્થર બની જાઉં! પૃથ્વી અને આકાશ બંનેને જુદાં રાખવા માટે મારું આવું પ્રચંડ શરીર જોઇ, દેવોએ આ આકાશ ઉપાડવાનો અગણિત બોજો મારા માથા ઉપર મૂક્યો છે. પણ રાત્રિદિવસની એ અસહ્ય વેદના હવે હું સહન કરી શકતો નથી!'

પર્સ્યુસ કબૂલ થયો અને માથે અંધારટોપી ઓઢી ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો.

કેટલાક દિવસે તે મેડુસાના ટાપુમાં આવી પહોંચ્યો અને ઊંચે હવામાં ધીરેધીરે ઊડવા લાગ્યો. સૂરતચૂકથી જો મેડુસાનો ચહેરો જોવાઇ જાય તો પોતે તુરત જ પત્થર બની જાય એ વિચાર એને ખૂબ પજવવા લાગ્યો. છેવટે દેવી ઍથેનીનું સ્મરણ કરી, તેણે આપેલી ચકચકિત ઢાલ એક હાથમાં ધરી રાખી, બીજા હાથમાં તરવાર લઈ, ઢાલની અંદર મેડુસાનું પ્રતિબિંબ જોતો તે સડસડાટ નીચે ઊતર્યો. જુએ છે તો ત્રણ રાક્ષસ-પરીઓ ઊંઘતી પડેલી. મેઘધનુષ્યના જેવી સુંદર સપ્તરંગી પાંખો, પિત્તળ જેવા મજબૂત અને ચકચકિત પંજા, ખૂબસુરત પરી જેવો ચહેરો અને અલમસ્ત હાથણી જેવા શરીરવાળી મેડુસાને ઓળખતાં તેને વાર ન લાગી. દર્પણ જેવી ચકચકિત ઢાલમાં મેડુસાનું પ્રતિબિંબ જોઇ તેણે બરાબર નિશાન તાક્યું. અને જોરથી તરવારનો એવો સખત ફટકો લગાવ્યો કે એક જ ઘાએ મેડુસાનું માથું ધડથી જુદું! પાછા પગે ચાલી પર્સ્યુસે તે માથું ઘેટાના ચામડામાં લપેટી લીધું અને બને તેટલી ઝડપે ત્યાંથી ઊડી નીકળ્યો!!

જેવું મેડુસાનું માથું કપાયું કે તરતજ પાસે સૂતેલી તેની બે બહેનો જાગી ઊઠી અને ઘોર ગર્જના કરી એવા જોરથી પાંખો વીંઝવા લાગી કે આખો ટાપુ હચમચીને ડોલવા લાગ્યો! તે જ ક્ષણે તેઓ શત્રુને શોધવા નીકળી પડી; પરંતુ અંધારટોપી અને દેવી ચંપલોએ પર્સ્યુસને અણીશુદ્ધ ઉગારી લીધો!

થોડા દિવસે તે ઍટલાસ પાસે આવી પહોંચ્યો. તેની વિનતિ ઉપરથી પર્સ્યુસે મેડુસાનું માથું તેને બતાવ્યું અને ઍટલાસ કાયમને માટે મોટો પહાડ બની જઇ પૃથ્વી અને આકાશને જુદો પાડતો ઊભો રહ્યો!

દૂર ચાલતાં એક સ્થળે ઍન્ડ્રૉમીડા નામની એક સ્વરુપવાન સ્ત્રીને સાંકળથી બાંધેલી તેણે જોઈ. એક ભયંકર પ્રાણી તેને પજવી રહ્યું હતું. જેવો પર્સ્યુસે મેડુસાનો ચહેરો તે રાક્ષસને બતાવ્યો કે તુરત જ પાષાણ બની તે જમીન ઉપર ઢળી પડ્યો! ખૂબસુરત ઍન્ડ્રૉમીડાને ત્યાંથી છોડાવી તેની સાથે લગ્ન કરી, પર્સ્યુસ લાંબે ગાળે પોતાને દેશ આવ્યો.

રાજા પોલીડેકટીસ અને બીજા અમીર ઉમરાવોની કચેરી જામી હતી તેની વચ્ચોવચ્ચ પર્સ્યુસ ત્યાં જઇ પહોંચ્યો. પોતાની માતાને છોડાવવા એણે તરત મેડુસાનો ચહેરો પ્રકટ કર્યો ને એ જોતાંવેંત આખી કચેરી પત્થર બની ગઇ!

પોતાના અપમાનનો પૂરેપૂરો બદલો લઇ, પાલક પિતા ડેકટીસને ત્યાંનું રાજ્ય સોંપીને મેડુસાનું માથું દેવી ઍથેનીને અર્પણ કરી, પોતાની મા ડાને તથા સ્ત્રી ઍન્ડ્રૉમીડાની સાથે પર્સ્યુસ પોતાના વતન તરફ ચાલી નીકળ્યો. તેનું આગમન સાંભળતાં જ તેનો નાનો ઍક્રીસિયસ થેસાલી નાસી ગયો. પર્સ્યુસ તેને મળવા ત્યાં ગયો, પણ અચાનક તેણે ફેંકેલા ભાલાથી તેનું મોત નીપજ્યું ને ભવિષ્યવાણી સાર્થક થઇ. આથી પશ્ચાત્તાપ અનુભવતા પર્સ્યુસે પાછા આર્ગોસ ન જતાં ઍક્રીસિયસના ભત્રીજા મેગોપેન્થીસને તે સોંપી દીધું ને પોતે ટિરીન્સમાં નવું રાજ્ય સ્થાપ્યું.

(સંકલિત) દેવજી ગ. ઝાંઝરૂકિયા

માધુકરી

નથી સુલભ સાધનાપથ, પદે પદે શલ્યના
પ્રહાર સહવા પડે; રુધિરધાર દેહે વહે.
વિના વિકટ યાતના સુખ મળે ન સાફલ્યનાં.
સ્પૃહાજનિત લોક શોક, વિષવેદનાઓ સહે.
સદાતન ધૃતિ ધરી ઉર, અકામ માંગલ્યના
સખે! વિચરવું પથે; નહિ જ સિદ્ધિ આઘી રહે.

—અમીદાસ

સેનાપતિ બાપટ

હિંદુસ્તાનને નિર્મળ સ્વાતંત્ર્ય અપાવવા ખાતર જે જે તરુણોએ પોતાના સર્વસ્વનું બલિદાન આપ્યું. ને કોઇ પણ ભોગે ચીવટથી પોતાની એ પ્રતિજ્ઞાને વળગી રહ્યા એવા અલ્પસંખ્ય સ્વાતંત્ર્યવીરોમાંના એક સેનાપતિ બાપટ છે. સ્વાર્થત્યાગ, હિંમત, સ્વાતંત્ર્ય માટેનો તરવરાટ—તેમના આખા જીવનમાં એ મહાન ગુણો વણાએલા છે. રત્નાગિરિમાં રાજદ્રોહી ભાષણ કરવાના આરોપસર ઇ.૧૯૩૧માં તેમને આઠ વર્ષની કેદની સજા થએલી. રાષ્ટ્રીય મંત્રીમંડળે અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યા પછી રાજદ્વારી કેદીઓની મુક્તિનું કામ શ્રી રાજગોપાલાચારીએ હાથ લીધું ને એનો ચેપ બધા પ્રાંતોમાં પ્રસર્યો. પરિણામે આપણે ત્યાં ગૃહમંત્રી શ્રી મુનશીના ફરમાનથી છૂટેલા કેદીઓ સાથે સેનાપતિ બાપટનો પણ હિંડલગા જેલમાંથી છૂટકારો થયો.

સેનાપતિ બાપટનો જન્મ ઈ.૧૮૮૦માં પારનેર તાલુકામાં ગણેશખીંડ ગામમાં થએલો. ગરીબ કુટુંબમાં ઉછેર પામ્યા હોવાથી બાળવયથી જ લોકોને ઉપયોગી થઇ પડવાની ભાવના તેમનામાં આવી અને મોટપણે એ ગુણ એટલો તો વણાયો કે પારકાના હિત ખાતર જીવસાટે ખેડેલા જોખમોના પ્રસંગો એમના આજસુધીનાં જીવનમાં અનેક બની ગયા છે.

મૅટ્રિક થયા પછી તેમણે ડેક્કન કૉલેજમાં પ્રવેશ કર્યો. એમનો બધો સમય મસ્તીતોફાનમાં ને ટેનિસ રમવામાં જ વીતતો ને પરીક્ષામાં પણ એ સૌથી પાછળ જ રહેતા. આથી બી.એ.ની પરીક્ષા વખતે એક ગમ્મત થઇ. પરીક્ષાના પરિણામને દિવસે છાપું લઇ ત્રીજા વર્ગનાં બધાં નામો વાંચવા માંડ્યાં પણ તેમાં ક્યાં યે પોતાનું નામ ન જણાયું. પાસ થવાની પોતાને પણ આશા ઓછી હતી એટલે છાપું ફેંકી દઇને એ તો ચાલતા થયા. પછીથી, બીજા એક મિત્રે એમને ખબર આપ્યા કે તે બીજા વર્ગમાં પાસ થયા હતા!

તેમનામાં રાષ્ટ્રીય ભાવના તો છેક ૧૯૦૨માં એક મિત્રના સમાગમથી જાગૃત થઇ. પણ પછી તો તીવ્રતા પકડતી જઇને એ ભાવના એમના બધા વિચારોનું એવું તો કેન્દ્ર બની ગઈ કે બી.એ થયા પછી સરકારી નોકરી પાછળ ન દોડતાં, દેશોદ્ધારમાં જ જીવન યોજવાના વિચારો એ કરવા લાગ્યા. પરંતુ કુટુંબની ગરીબીને કારણે તેમને નોકરીની શોધ અનિવાર્ય બની, એટલે મુંબાઇની આર્યન એજ્યુકેશન સોસાએટીની હાઇસ્કૂલમાં શિક્ષકની નોકરી સ્વીકારી.

એવામાં અચાનક વિલાયત જવાનો એમને સુયોગ મળી ગયો. હિંદુ ઔદ્યોગિક સોસાએટીએ માગેલા નિબંધોમાં એમણે મોકલાવેલો નિબંધ સર્વોત્કૃષ્ટ ઠર્યો ને તેમને ઔદ્યોગિક શિક્ષણ માટે વિલાયત જવા સારૂ મંગળદાસ સ્કૉલરશિપ મળી. ૧૯૦૫માં તેમણે હિંદનો કિનારો છોડ્યો.

એડીનબરોના એક ઔદ્યોગિક વિદ્યાલયમાં તેમણે એન્જિનીઅરિંગનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો, પણ મનમાં જાગેલી દેશોદ્ધારની ભાવનાએ ત્યાં પણ તેમને સ્વસ્થ બેસવા ન દીધા. ત્યાં 'હિંદી મંડળ' સ્થાપીને હિંદસ્વાતંત્ર્યની ચળવળની શરૂઆત કરી અને મંડળ તરફથી ઠેકઠેકાણે તેમણે હિંદ સંબંધી ભાષણ આપવા માંડ્યાં, 'On Liberty' નામનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું (જે તરત જ જપ્ત થયું) અને બૉંબ બનાવવાની વિદ્યા પણ હસ્તગત કરી!

એમની આ પ્રવૃત્તિથી એમને અપાતી સ્કૉલરશિપ બંધ કરવામાં આવી. એ સાથે જ એમણે પોતાના શિક્ષણની પણ ઇતિશ્રી કરી પરંતુ પાછા હિંદ ન આવતાં યુદ્ધસામગ્રીની માહિતી લેવા ત્યાં જ રોકાઇ રહ્યા.

સેનાપતિ બાપટ

ઇ ૧૯૦૭ની સાલ હિંદના ઉદ્દામ સ્વાતંત્ર્ય પ્રયાસો વડે અવિસ્મરણીય બની રહી છે. પ્રખ્યાત અલીપોર બૉંબકેસની એ સાલ. ૧૯૦૮માં સેનાપતિ બાપટ હિંદુસ્તાન આવ્યા, ત્યારે બારીન્દ્રકુમાર ઘોષ વગેરે પકડાઇને તેમના પર કેસ શરૂ થઈ ચૂકયો હતો. શ્રી બાપટનું નામ પણ તેમાં સંડોવાએલું, એટલે એમણે પાછા આવી અજ્ઞાતવાસનું જ શરણ લીધું. પણ એ અજ્ઞાતવાસમાંથી ઈ.૧૯૧૨માં કોઇ મિત્રના દ્રોહથી એ પકડાઇ ગયા. તેમના પર કેસ ઊભો કરવામાં આવ્યો, પણ કશો આરોપ પુરવાર થઇ શકે એમ નહોતાં મુક્તિ મળી.

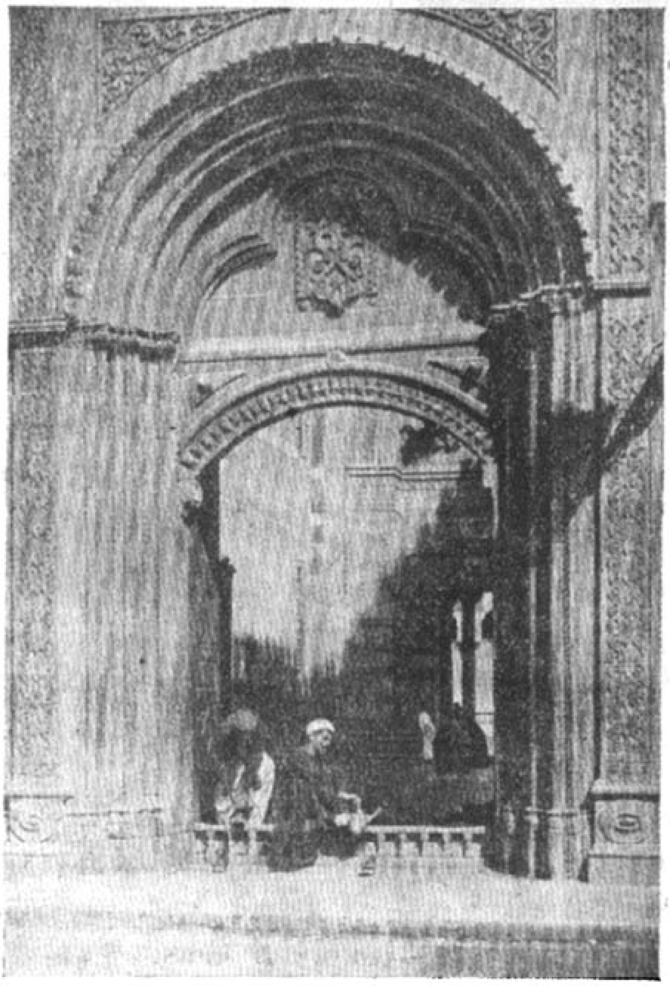
ત્યાર પછીનો કેટલોક કાળ ઘેર રહી ગ્રામસેવામાં રસ્તા સાફ કરવામાં, જ્ઞાનેશ્વરીમાંથી પ્રવચન કરવામાં વીતાવ્યો. ૧૯૧૫માં પૂના ગયા ને ત્રણ વર્ષ સુધી 'કેસરી' પત્રનું સંપાદન કાર્ય કર્યું. જ્ઞાનકોશના સંપાદક મંડળમાં પણ તે કેટલોક વખત રહ્યા હતા ત્યારબાદ તેમના જીવનનાં ૧૭ વર્ષ લગભગ કેદખાનામાં જ વીત્યાં છે.

સેનાપતિ બાપટ અત્યાચારી ચળવળના પુરસ્કર્તા તરીકે વધુ પ્રખ્યાત છે, પણ આજ એમણે એ કાંચળી ઉતારી નાખી છે ને રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્ય માટે જે અનેક ચળવળો ચાલી રહી છે તેમાં તનમનધનથી ભાગ લઇ રહ્યા છે. તેમનાં દીર્ઘદષ્ટિ, કલા, બુદ્ધિમત્તા વગેરે ગુણો તેમના 'ચૈતન્યગાથા' અને 'શ્રી ગીતાસેવક' નામક પુસ્તકોમાં સ્પષ્ટ તરી આવે છે.

કાઇરો અને તેનું વિખ્યાત વિદ્યાલય

હજારો વર્ષોની સંસ્કૃતિ પોતાના ગર્ભમાં સમાવતું મિસર જ્યારે સૂતું હતું, એના જાહોજલાલ ફારોહો પર પિરામિડો ચણાઇ ચૂકી હતી ને એમનું સ્થાન રોમનોએ પચાવી પાડ્યું હતું, ત્યારે ઇશુની સાતમી સદીમાં અરબમાંથી ઊઠેલો ઇસ્લામનો ઝંડો મિસર પર ફરી વળ્યો. બધા મુલકો જેમ એ મુલક પર પણ એની અસર ચિરંજીવ કરવાની તેના ખલીફાઓને મહત્વાકાંક્ષા જાગી ને એ અનુસાર ઇ.સ. ૯૬૯માં સંપૂર્ણ ઇસ્લામી એવું એક નવું જ શહેર બંધાવાની ત્યાં શરૂઆત થઇ. એ વખતે મંગળનો ગ્રહ ક્ષિતિજે હતો. અરબો એ ગ્રહને 'અલ કાહિર'ના નામે ઓળખે છે. એટલે આ નવા શહેરનું નામ પણ 'કાહિરા' નક્કી થયું, જેને આજે આપણે 'કાઇરો'ના નામે ઓળખીએ છીએ.

પુરાણપ્રસિદ્ધ હેલીઓપોલિસથી થોડે જ દૂર, આજ એ

અંદરથી એટલી જ બહારથી કલામય કાઇરોની આ અલઅઝહર મસ્જિદ ઇ. ૯૮૮થી મુસ્લિમ દુનિયાનું સાંસ્કૃતિક કેન્દ્ર બની રહી છે. આજે વિવિધ દેશના દસ હજાર જેટલા વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં શિક્ષણ મેળવી રહ્યા છે

શહેર મિસરની રાજધાનીનું ગૌરવ ધરાવતું ઊભું છે. અરબ, તુર્ક, ફ્રેન્ચ, અંગ્રેજ વગેરે અનેક સત્તાઓના વારાફેરા અનુભવ્યા છતાં આજસુધી યે એનું ગૌરવ લેશ પણ વિદીર્ણ થયું નથી. કોઇકે તો એના માટે લખ્યું છે કે, 'કાઇરો નથી જોયું એણે દુનિયા નથી જોઈ; એની સોનેરી જમીન, એની અજાયબ નાઈલ, પ્રાસાદો જેવાં ઘરો, ફુમારાભરી હવા,—એશિયાની સુગંધને પણ આંટી દે એવી ખુશબૂથી ભરપૂર કાઇરોને દુનિયાની માતાને સ્થાને જ મૂકી શકાય !' અલ મકરીઝીએ પણ પોતાની 'ખિતાત'માં તેને અમર કર્યું છે. અરેબિયન નાઇટ્સના એ શહેરના રસ્તા પર હજુ કફતન પહેરેલા શેખો, તરબુશ ને સ્તંભુલીથી સજ્જ એફેન્ડીઓ, લીલા ચોરણા ને કાળા નકાબ નીચે મિસરી રૂપસુંદરીઓ, રખડતા ગવૈયા, શરબતલીઓ, ગધેડા, ઊંટ ને ખચ્ચરોની જ વિપુલતા દેખાય છે. જો કે ઉપલો વર્ગ ધીમેધીમે ફિરંગીપણું અજમાવતો જાય છે, રસ્તો પહોળો કરવા હરેક દુકાન સાથે લગાડેલી પત્થરની કુશાદે ઓટલા ઉડાડી દેવાય છે ને ઇટાલિયન કામકાજથી સજ્જિત ઘરો યે બનવા લાગ્યાં છે, પણ કાઇરોનું અંતર હજુ એથી

અસ્પૃશ્ય જ રહ્યું લેખી શકાય. એની ખાન અલ ખલીલી ને તુર્કી બઝાર સહેજે ભૂલાય એવી નથી.

તમે માનો યા ન માનો પણ એનો હરેક વતની હજુ પણ બાબ ઝુવેલાને દરવાજે આવેલી ફતમ અલ મુતવ્વીલીની મસ્જિદનો ઓલીઆ દર રાતે કાબાની સફર કરી આવતો હોવાનું માને છે. ત્યાંના બધા મુસલમાનો સુન્ની છતાં અલીના પુત્ર ઇમામ હુસેનને માને છે અને તેમનું મસ્તક ત્યાં એ મસ્જિદમાં સંઘરાએલું હોવાનું કહેવાય છે.

પરંતુ કાઈરોનું સાચું પુરાણાપણું તો એની અલ અઝહરની વિખ્યાત વિદ્યાપીઠમાં જ સંઘરાયું છે. ઑક્સફર્ડ કે કૅમ્બ્રિજનો જન્મ પણ નહોતો થયો તે પહેલાંથી મુલકે મુલકના ઇસ્લામીઓ અહીં શરીઅત પઢવા આવતા અને હજુ આવતા રહ્યા છે. સદીઓ થયાં અરબી ભાષાને વળગી રહી એ વિદ્યાપીઠ કુરાનપ્રોક્ત ઇસ્લામનો પ્રેરણાસ્રોત રહી છે.

ઇ. ૯૭૦ના એપ્રિલની ૩જીએ એનો પાયો નખાયો અને ૯૭૨ની ૨૪મી જૂને તેનું કામ સંપૂર્ણ થયું. ૯૭૩માં ખલીફ મોઇઝે તેમાં પહેલો ખુત્બા આપી એ ખુલ્લી મૂકી. મધ્યયુગમાં એ સિવાય અલ હકામ, ઇબ્ન તલુન અને અઝ્હની જામીઓમાં પણ શિક્ષણ અપાતું. એ જામીઓ માટે મસ્જિદ નામ તો પાછળથી ઇટાલિયન Mischita ઉપરથી સ્વીકારાયું. મધ્યયુગ સુધીમાં ક્યાં યે મસ્જિદ નામનો ઉલ્લેખ નથી.

અલ અઝહરનું સ્થાન કાઈરોમાં બહુ પવિત્ર મનાય છે. ફ્રેંચોએ મિસર પર ચડાઇ કરી તે પહેલાં તો કોઇ ખ્રિસ્તી કે યહૂદીને એની નજીકથી પસાર પણ નહોતો થવા દેવામાં આવતો. મક્કા તરફની દિશામાં એ જાળીની અંદર 'મકસૂરા' કહેવાતો વિશાળ પ્રાર્થનાવિભાગ આવેલો છે, જ્યારે બાકીની ત્રણે બાજુઓ નાના મોટા રિવાકમાં વહેંચાએલી છે.

દરેકને રિવાકને એનું પોતાનું કિતાબખાનું છે, જેનો ઉપયોગ મુજાવરો (શિષ્યો) કરતા રહે છે. શિક્ષણની કશી ફી લેવામાં નથી આવતી. ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને ખાવાપીવાનું પણ મફત આપવામાં આવે છે.

અલ અઝહરને પહેલાં એની પોતાની જમીન હતી, પણ મામલુક સુલતાન મહમદઅલીએ બધી મસ્જિદોની જમીન સાથે એની પણ જમીન જપ્ત કરતાં હવે તેની પાસે જમીનનો એક ટુકડો નથી રહ્યો. એના શિક્ષકો કશો પગાર નથી મેળવતા. જોકે વિદ્યાર્થીઓ હજુ સુધી કાજીઓ અને ઉલેમાઓ પાસેથી જ બધું શિક્ષણ મેળવે છે, પણ તાજેતરમાં એમાં ક્રાન્તિ આણવાના પ્રયાસો થયા છે. રાજા ફુઆદે શિક્ષણમાં કાનૂન અને સાહિત્ય જુદાં પાડી નાખ્યા છે. આ વર્ષે એના ચાર ગ્રૅજ્યુએટો યુરોપ મોકલાવાયા છે: એક ફ્રાન્સમાં, બે ઇંગ્લંડમાં અને એક જર્મનીમાં. એ પગલું જર્જરિત શિક્ષણમાં ક્રાન્તિ આણવાનું મક્કમ પગલું સૂચવે છે.

ને આ પગલું લેવાવાનું પણ ખાસ કારણ છે. બધા ધર્મો જેમ સૌથી તરુણ એવા ઇસ્લામ ઉપર પણ પારકી સંસ્કૃતિનો મારો શરૂ થઇ ગયો છે. તેની થોડીઘણી અસર તો બધા મુલકોમાં દેખાય છે, પણ રમજાનના રોજા, મસ્જિદની નિમાજ અને ઇસ્લામી શરીઅત પ્રત્યે ઉપેક્ષા સેવતા જતા મિસરમાં એ હલ્લો સૌથી જોસબંધ શરૂ થયો છે. જોકે બાહ્ય આચારોનો ત્યાગ ધર્મને કેટલે અંશે ધક્કો પહોંચાડે છે એ પ્રશ્ન તો વિવાદાસ્પદ જ રહેવાનો છે.

ભારતીય શિષ્ટાચાર

મોટાંઓને સદાય 'આપ' કહેવા, 'તમે' નહિ.

સવારમાં ઊઠતાં જ પહેલવહેલા વડીલોનો સામનો થાય ત્યારે, તથા સૂઈ રહેતાં પહેલાં તેમનાથી અલગ થતા સમયે તેમને પ્રણામ કરવા. ઘણા ઉચ્ચ કુટુંબોમાં સંધ્યા સમયે જ્યારે દીવાબત્તી કરવામાં આવે છે ત્યારે પણ પ્રણામ કરવાનો નિયમ છે.

જો કોઈ નવા આદમીનો પરિચય કરવામાં આવે તો તેને પ્રણામ કરો.

ઈલાયચી વગેરે અથવા કોઈ પ્રકારની ભેટ જો કોઇ આપે તો તેને પણ પ્રણામ કરો. પ્રણામ કરતી વખતે હાથમાં કોઇ બળતી વસ્તુ રાખવી નહિ. વળી પ્રણામ કરતી વખતે શાંતિ અને વિનય રાખો.

કોઇ વડીલ બોલાવે તો 'શું છે?' 'હેં' એવું ના બોલો પણ 'જી', 'જીહા' એમ કહો. બંગાળીઓ એવા સમયે 'આજ્ઞા' અને રાજપુતાનામાં 'હુકમ' કહે છે.

લોકોને બોલાવવા, પત્ર લખવામાં અથવા તેમની ચર્ચા કરવામાં તેમના નામની પહેલાં શ્રી, શ્રીયુત, પંડિત, બાબુ, મહાશય કે મોલવી જે યોગ્ય હોય તે અવશ્ય મૂકવું.

પોતાના નામની આગળ 'પંડિત' શબ્દ મુકવો નહિ.

પોતાથી મોટા હોય તેમની તરફ બને ત્યાંસુધી પીઠ કરીને બેસવું અગર ચાલવું નહિ.

પોતાના ગુરુ કે પિતા આદિની સાથે ચાલવાનું હોય તો તેમનાથી એક બે ડગલાં પાછળ રહેવું. જો એઓ પાછળ હોય તો રસ્તો આપીને તેમને આગળ જવા દેવા. જો તેમના હાથમાં કોઇ બોજો હોય તો તે બધો અથવા તેમાંનો થોડો ભાગ પોતાના હાથમાં ઉઠાવી લો. કોઇ દરવાજામાં દાખલ થવાનું હોય તો પ્રથમ તેમને જ દાખલ થવા દો. જો દરવાજો બંધ હોય તો આગળ જઇને તેને ખોલી આપવો અથવા જરૂર લાગે તો અંદર દીવાબત્તી પણ કરી આપવી.

જો દરવાજા ઉપર પરદો નાખેલો હોય તો જ્યાં સુધી મોટેરાં અંદર જાય ત્યાંસુધી તે પરદાને ઝાલી રાખો.

કોઈ કામ સાથે મળીને કરવાનું હોય તો જે નાનો હોય તેણે સૌથી પહેલાં તૈયાર થઇ જવું. જો બંને સાથે તૈયાર થાય તો તો સારૂં. પણ પોતાને માટે વડીલને ખોટી થઈ રહેવું પડે તેમ કરવું નહિ.

કોઇ મોટા હોય અને તે કોઈ દૂરના આદમીને બોલાવવાનું કહે તો તમારે તેમાં જરાય રકઝક ન કરવી પણ જરા આગળ જઇને બોલાવી લાવવો અને જો કોઇ મોટાને બોલાવવા હોય તો દોડીને પાસે જઇને બોલાવો.

કથા, વ્યાખ્યાન કે ભજનની વચમાંથી ઊઠવું નહિ; છતાં ઊઠવું જ પડે તો જે પ્રસંગ ચાલી રહ્યો હોય કે ભજન ચાલતું હોય તેને પૂરૂં થવા દો. જો વચમાં ઊઠી જાઓ તો એમ જણાય કે તમારામાં પૂરતી સબૂરી નથી. વચમાં ઊઠવાથી પોતાની અધીરાઇ પ્રગટ થાય છે તથા બોલનારા વિદ્વાન અથવા ગાનારનો એક પ્રકારનો અનાદર થાય છે.

વ્યાખ્યાન તથા કથા આદિમાં વાતો બહુ ન કરવી; જેઓ પાછળથી આવે તેમણે પાછળ બેસવું જોઇએ અને આગળ બેસવાની કોશિષ ન કરવી; જેને ખાંસીનો રોગ હોય તેણે કથા વ્યાખ્યાન આદિમાં બેસીને વિઘ્ન નાખવું નહિ જોઇએ તેમજ તેમાં ઊંઘવું પણ નહિ.

જો આપણે કોઈ ચબુતરા ઉપર ઊંચી જગા ઉપર ઊભા રહીએ અને પછી નીચે ઊભેલા કોઈ મોટાની સાથે વાતચીત કરવી હોય તો નીચે ઊતરીને કરવી જોઇએ.

પોતાથી મોટા હોય તેમની સાથે વાત કરવી હોય તો ઊભા થઇને વાત કરવી અને તેમાં જો તે પોતે ઊભા હોય તો તો ખાસ કરીને ઊભા થઇને વાત કરવી.

પોતાથી મોટાની સાથે કે મહેમાનની સાથે ગાડીમાં બેસવું હોય તો તેમનાથી ડાબી બાજુએ બેસવું અથવા તો તેમની સામી બાજુ બેસવું.

તે બીજી ગાડીમાં બેઠા હોય ને તેમની સાથે વાત કરવી હોય તો નીચે ઊતરીને કરવી; તેમાં પણ જો તે પોતે ગાડીમાંથી નીચે ઊતરે તો તો આપણે જરૂર ઉતરવું.

કોઇ મોટા અગર મહેમાનો ઘેર આવે તો તેમનું સ્વાગત ઊભા થઇને કરવું તથા તેઓ જ્યાં સુધી બેસે નહિ ત્યાં સુધી બેસવું નહિ; વળી જ્યારે તેઓ જવા માટે ઊઠે ત્યારે પણ તેમને દ્વાર સુધી વળાવવા જવું જો કોઈ પ્રેમથી આપણને મળવા આવે તો આપણે પણ તેમને અવશ્ય મળવા જવું.

કોઈ મોટો માણસ કે અતિથિ આપણા ઘરની રીતિથી વિપરીત વ્યવહાર કરી બેસે તો તેના ઉપર હસવું નહિ.

ભોજન અથવા જળપાનના સમયે કોઇ અતિથિ, વિદ્વાન કે સંન્યાસી આવી જાય તો તેમને ભોજન માટે પ્રાર્થના કરવી.

જો કોઇ મોટા અગર અતિથિ આપણે ત્યાં ભોજન કરે તો તેને પોતાના હાથે પીરસવું એ જ યોગ્ય છે અને તેના જમ્યા પછી ભોજન લેવું. તેના પહેલાં કદી પણ ખાવું નહિ જોઇએ. જો સાથે બેસીને જમવાનું હોય તો પ્રથમ ભોજન અતિથિની સામે રાખવું; જો થાળીઓ નાની મોટી હોય તો મોટી થાળી અતિથિને આપવી અને નાની પોતે લેવી. જો ઘણા લોકો સાથે ખાવા બેઠા હોય તો તમે સૌથી પહેલાંજ ખાવા માંડતા નહિ. બીજાઓને જ પ્રથમ ખાવા દેવું.

મહેમાનોની સાથે બેસીને ખાવામાં ઉતાવળ ન કરો પણ ધીમે ધીમે તેમની સોબત કરો. ભોજન પતી રહ્યા પછી જાતે તેમને ઇલાયચી, લવીંગ વગેરે તાસકમાં રાખીને આપો

જો કોઇ ઇલાયચી વગેરે સામે રાખે તો તેમાંથી બેએક દાણા લેવા, પણ બધાં ન લેવાં.

ગુરુ, માલિક તથા મોટાઓ વગેરેના આસનો ઉપર, તે ખાલી હોય તો પણ બેસવું નહિ.

જેના મહેમાન બનવું તેમના ભોજનનો સમય પૂછી લેવો અને તે સમયે તેની સાથે ખાવું. ન ખાવું હોય તો પહેલેથી જ કહી દેવું.

કોઇ મિત્રના સાથે અજાણ્યો આદમી આવી જાય તો અજાણ્યા આદમી તરફ ઇસારો કરી તેને પૂછવું કે 'એઓશ્રી કોણ સજ્જન છે?' મુસલમાન લોકો પૂછે છે કે 'આપકી તારીફ?'

સારા માણસ વચ્ચે ઉચિત સ્થાને 'કૃપા' શબ્દનો પ્રયોગ છે; જેમકે, કૃપા કરી બેસો, ઇત્યાદિ.

પોસ્ટની ટિકિટોનું મહત્ત્વ

ઇતિહાસ સંશોધકો જૂના જમાનાનું નાણું મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે. શા માટે ? બજારમાં તો એનો કશો ઉપયોગ નથી. પરંતુ એથી મહત્ત્વનો ઉપયોગ એનો એ છે કે તેથી તે છાપનાર રાજ્ય સંબંધી વિશ્વસનીય માહિતી મળી શકે છે.

પ્રાચીન કાળના એ નાણા મુજબ જ આજના જગતનાં જુદાં જુદાં રાષ્ટ્રોનો ઇતિહાસ ટપાલની ટિકિટો આપે છે. રાજસત્તામાં બદલો થયો કે એ ટિકિટો પણ બદલી જવાની. દાખલા તરીકે હબસીનિયા સ્વતંત્ર હતું ત્યાં સુધી તેની પોસ્ટની ટિકિટો પર રાસ તફારીનું જ ચિત્ર આવતું. હવે ઈટલીએ એ જીત્યું હોઈ, એણે પોતાની ટિકિટો કાઢી છે.

સ્વ. શહેનશાહ પાંચમા જ્યૉર્જના રૌપ્ય મહોત્સવ સમયે તેની યાદગીરી રૂપે નવી ટિકિટો નીકળેલી તે તો તમે જાણતા હશો. હાલ તાજેતરમાં છઠ્ઠા જ્યૉર્જનો રાજ્યારોહણ સમારંભ ઉજવાયો તે વખતે પોસ્ટની વળી નવી ટિકિટો કાઢવામાં આવી. શું એ પરથી ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ ન જાણી શકાય? (હાલ હિંદમાં એમની છાપની નીકળેલી નવી ટિકિટોનું ચિત્ર છેલ્લા પાના પર આપ્યું છે.)

કેટલાંક રાષ્ટ્રો વળી ટિકિટોનો ઉપયોગ વર્તમાનપત્રો પ્રમાણે પ્રચાર માટે પણ કરે છે. થોડા સમય પહેલાં સાર પ્રાંતની તકરાર ચાલતી ત્યારે જર્મન પોસ્ટની ટિકિટો ઉપર 'સાર અમારૂં છે' એ વાક્યો છપાયાં હતાં.

જર્મની અને ઈટલીએ જે નવીન ટિકિટો કાઢી છે તે પર કંઇ ને કંઇ લશ્કરી ચિહ્ન છે તે પરથી એ રાષ્ટ્રોમાં લશ્કરી અમલ ચાલે છે એ સમજી શકાય.

અને જગતના બજારમાં તો કદમાં નાની છતાં ગુણે મોટી એ ટિકિટોનું આજે બહુ મૂલ્ય થાય છે. (પ્રભા)

નવી કેડીઓ

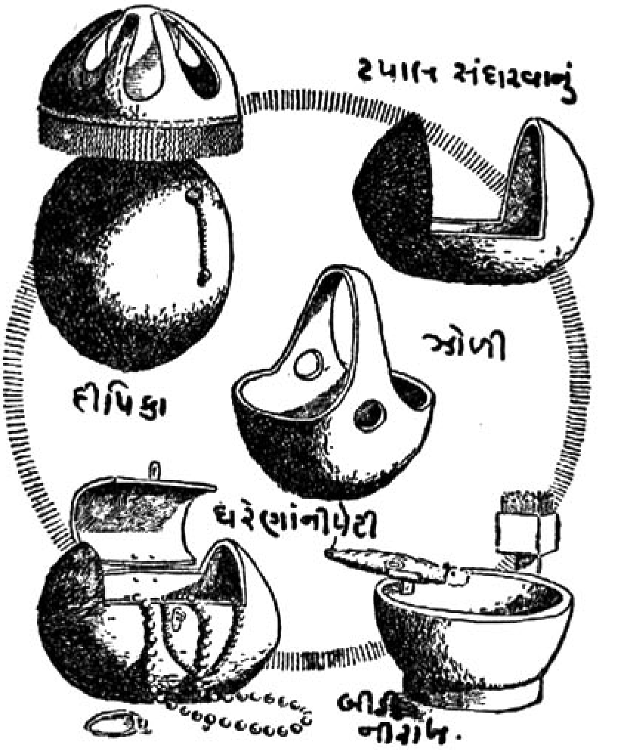
સામયિકોમાં આવતાં ચિત્રોને બદલે ખાસ સ્ટુડીઓમાં જીવતાં પાત્રોએ પોઝ આપી પાડેલા ફોટોગ્રાફો પણ ચાલી શકે. આપણા સંસ્કારી યુવક યુવતીઓ તેમજ ઍમૅટ્યૂર ફોટોગ્રાફરો પરસ્પરના સહકારથી આવા સ્ટુડિયો ખોલી શકે.

પુસ્તકના વિનિમયમાં પુસ્તકો મેળવવાની પ્રથા ગુજરાતના લેખકો ચાલુ કરે તો હજારો લેખકોની સડતી ચોપડીઓ પરસ્પર વહેંચાઇ તે તે લેખકોનાં એટલાં ખાનગી પુસ્તકાલયો બની જાય. અને આમ થતાં ગુજરાતી સાહિત્ય સંકુચિત ક્ષેત્રને અંગે ગુંગળાઇ રહ્યું છે તે દર્દ કાંઈક અંશે શમે.

જગતની પ્રગતિ કોઈ વિચિત્ર વર્તુલાકારે જાણે થતી હોય તેમ આજે આપણે જેને માત્ર વહેમ માની તિરસ્કારતા હોઇએ છીએ તેનું કારણ વિજ્ઞાન આપણને આવતી કાલે સમજાવી એ વહેમનું જ સમર્થન કરે છે. અને આમ હિંદની ઘણી યે જૂની માન્યતાઓને નવીન શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ સમજાવતા અનેક લેખો વર્તમાનપત્રોમાં છૂટાછવાયા વાંચવામાં આવે છે. હિંદની પુરાતન સંસ્કૃતિને માટે ગર્વ લેવા જેવી આ બાબત છે, એટલે એ સંસ્કૃતિને માટે જેને માન હોય એવાઓએ આવા છૂટક લેખોનો એકહથ્થુ સંગ્રહ કરી પ્રસિદ્ધ કરવાની જરૂર છે. વર્તમાનપત્રોમાંથી કાપલીઓ કરનારા આવો એકાદ વિભાગ પોતાના સંગ્રહમાં ખોલી શકે. (હરિકૃષ્ણ વ્યાસ)

ગામેગામ ખાતરમાં નકામા જતા કાગળ અને કાચના ટુકડાઓના ઉપયોગ શોધાવા હજુ બાકી છે. (ધૈર્યચંદ્ર બુદ્ધ)

નવા નુસખા

નાળિયેરના કોચલામાંથી ઘરગથ્થુ ઉપયોગની કેવી વિવિધ વસ્તુઓ ઊપજાવી શકાય છે એનો કદાચ તમે ખ્યાલ પણ નહિ કર્યો હોય; પરંતુ સાથેના ચિત્ર પરથી એ બાબતની તમને ખાત્રી થશે. જો કે એ તો માત્ર નમૂના રૂપ જ છે. કોચલું સરળતાથી કામ આપે એવું હોઈ આ ઉપરાંતની ઘણી નવીનતાઓ તમે તેમાંથી નીપજાવી શકો.

વિકસતું વિજ્ઞાન

વીજળીક બત્તીઓના ક્ષેત્રમાં એક એવી મંદકાર્ય કળ(Delayed-Action Switch)ની શોધ થઈ છે કે બટન દાબીને બંધ કર્યા છતાં થોડો વખત તેનો પ્રવાહ ચાલુ રહે, કે જેથી બહાર નીકળતી વખતે અંધારામાં ગોથાં ખાવાં ન પડે.

મોટરનું બળતણ સુધારવા માટે પેટ્રોલમાં હવે બ્રોમાઇનનું મિશ્રણ થવા માંડ્યું છે. એ પૂરૂં પાડનાર કંપની એ માટેનું બ્રોમાઇન દરિયાના પાણીમાંથી જ મેળવે છે—રોજના ૧૫,૦૦૦ રતલ લેખે. દરિયાના પાણીનું પૃથક્કરણ કરતાં તેમાં જુદાંજુદાં ૧૩ ખનીજો હોવાનું તેને જણાયું; તેમાં સોનું પણ હતું, પણ એ મેળવવા જતાં તો કંપનીને સોનાની કીમતથી યે વધુ ખર્ચમાં ઊતરવું પડે તેમ હતું.

પાણી વગેરે ગરમ કરવા માટે તો સૂર્યનાં કિરણોનો ઉપયોગ થતો જ આવે છે. પણ હવે તો એમનું કેન્દ્રીકરણ પણ કરવામાં આવે છે. એ કેન્દ્રીકરણથી ૪૫૦૦ ડિગ્રી જેટલી ગરમી મેળવી શકાય છે, જે ધાતુઓ વગેરે પીગાળવાના કામમાં લેવાય છે. વળી એ ઉષ્ણતામાન જ્યારે જોઇએ ત્યારે તાત્કાલિક મેળવી શકાય છે; જ્યારે વીજળીક ભઠ્ઠામાં તો ધાતુને પીગાળી શકે એટલું ઉષ્ણતામાન થતા યે અઠવાડિયું લાગી જાય છે.

અમેરિકન કેમિકલ સોસાએટીના ડૉ. અર્નેસ્ટ બૅજરે લાકડાના માવામાંથી એવા તંતુઓ કાઢી શકવાની શોધ કરી છે કે જે કુદરતી રેશમના બારીકમાં બારીક તંતુથી યે ત્રીજા ભાગના બારીક હોય. તેનું હલકાપણું પણ એટલું બધું કે એક રતલના તેના ફીંડલાની લંબાઇ ન્યૂ યૉર્કથી સાન્ફ્રાન્સિસ્કો સુધી થવા જાય; અને પાછું મુલાયમ પણ તેવું જ. એનું સીવડાવેલું કોઇપણ કપડું હથેલીમાં સમાઇ જઇ શકે.

કપાસીઆમાંથી વાર્નિશો ને તાર્તરિક ઍસિડ બનાવવાની શરૂઆત હવે જૂની ગણાય. પણ અમેરિકાના અલાબામા શહેરના એક વિજ્ઞાનીએ તેમાંથી સાકર બનાવવાની શરૂઆત કરી છે. આ સાકર સંપૂર્ણતઃ શુદ્ધ બનશે એમ તેનું કહેવું છે, ને તે ચરબી બીલકુલ નહિ વધારે.

ઈટલીના વિજ્ઞાનીઓએ પ્લાસ્ટિકની દુનિયામાં રહોડૉઇડ નામની એવી નવી બનાવટ શોધી કાઢી છે, જે સેલ્યુલોઇડનો એકેએક ગુણ ધરાવવા છતાં અગ્નિશુદ્ધ અને ગંધરહિત છે તથા વખત જતાં પીળી પણ નથી પડતી. વિમાનોનાં પારદર્શક પતરાં ને ગૅસના બુરખાના ચશ્માથી માંડીને પુસ્તકોનાં પૂઠાં સુધીના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં એના ઉપયોગ શરૂ પણ થઇ ગયો છે.

ઇટલીનો મહાન દેશભક્ત ને રાજદ્વારી કાઉન્ટ કાવૂર જિંદગીભર અપરિણીત જ રહેલો. એ બીના પર એક વખત રાજાએ તેની મશ્કરી કરી એટલે જવાબમાં તેણે જણાવ્યું, 'ઇટલી જ મારી બૈરી છે. તેને મૂકીને બીજી કોઇ પર મારો પ્રેમ મારે ઉતારવો નથી.'

અનેકાર્થી શબ્દઃ **ઓડો**=ઓઢો; કર ઉઘરાવવા માટે રસ્તા ઉપર રાખેલું થાણું, ચોકી; કરસણ અને ઝાડને બાળી મૂકે એવો દક્ષિણનો પવન; ઓથું.

કહેવતોના અર્થઃ 'ગોલાંને દરબાર ઢીંચણ સમો'—અતિ સંસર્ગ રાખવાથી પરિચિત સ્થાન કે વ્યક્તિ પ્રત્યેનું સંમાન ઘટતું આવે છે, જેમ બીજાઓને દરબારમાં જવું એ માનનું સૂચક લાગે છે ત્યારે ગોલાંઓને તેના અતિ સંસર્ગને લીધે એવું નથી લાગતું. એને મળતી બીજી કહેવતો—'અતિપરિચયાદનાદરો ભવતિ,' 'ઘરકી મુરઘી દાલ બરાબર,' 'કજ્યો કોયડો કોડીનું મૂલ' વગેરે.

ગણિતગમ્મત

૦, ૩, ૯, ૧૮ અને ૨૪ એ પાંચેના વર્ગ પાસેપાસે લખીએ તો આમ ૦, ૯, ૮૧, ૩૨૪, અને ૫૭૬ થાય. એ બધી સંખ્યાઓમાં ૦ થી ૯ સુધીના દસે અંકો આવી જાય છે.

(મૂળજી જેઠુ જોષી)

ઇ. ૧૮૫૮માં બ્રિટિશ તાજની સત્તા નીચે હિંદુસ્તાન ગયું ત્યારે તેના પર કંપની સરકારનું ૬૩·૫૫૫ કરોડનું દેવું હતું. બ્રિટિશ તાજે તે હિંદુસ્તાનની તીજોરીમાંથી ચૂકવી આપ્યું, એટલું જ નહિ પણ હિંદુસ્તાન લીધા બદલ કંપનીને એક કરોડ ને વીસ લાખ રૂપિયા પણ હિંદુસ્તાનની જ તીજોરીમાંથી આપ્યા. આમ, હિંદુસ્તાને પોતાના પરાજયનો ખર્ચ પોતે ભર્યો, એટલું જ નહિ, પણ બ્રિટિશ તાજની પોતે ભેટ બનવાના ઉપકારરૂપે ઉપરથી ચાંલ્લો પણ કર્યો!

નવા શહેનશાહ જ્યૉર્જ છઠ્ઠાની છાપની પોણા આના તથા એક આનાની ટપાલની ટિકિટો

પાણી કરતાં બરફે આપણી પૃથ્વીનો મોટો વિસ્તાર રોકેલો છે. પાણીએ પચાસ લાખ ચોરસ માઇલ, જ્યારે બરફે સાઠ લાખ ચોરસ માઇલ!

મોટી પેટીઓ, હૅન્ડ બૅગ વગેરે પરનાં લેબલો ઉખેડવા સારૂ લેબલના જ માપનો બ્લૉટિંગ પેપરનો કટકો કાપી તે ભીંજવીને લેબલ પર થોડો વખત રાખી મૂકવો. ઢીલું બનીને આખું લેબલ સરળતાથી ઊખડી આવશે.

બોલતી વેળા આપણી જીભના ૭૨ સ્નાયુઓ વપરાય છે.

લંડનનો દરેક નિવાસી રોજનાં સરેરાશ બે પત્ર વાંચે છે.

બર્દવાનના એક ભૈયાજી એકી બેઠકે ૫૮ લાડુ, ૫ શેર દહીં, ૫ શેર મિઠાઇ, અને ૨ ડઝન કેળાં ઉપરાંત શાકભાજી પણ આરોગી શકે છે, જ્યારે વિયેનાના મિ. નિકૉલાસ પૂકરને માત્ર સવારના જ નાસ્તામાં બાર મુરઘી જોઇએ છે!

માથું ઓળવા વગેરેનાં બ્રશના નરમ થઇ ગએલા વાળને અક્કડ બનાવવા માટે, ફટકડીના પાણીમાં થોડો વખત બ્રશ રાખી મૂકી સૂકાવા દેજો. તેમ કરતાં બ્રશના લાકડાને પાણી ન અડે તે સંભાળવું. માત્ર વાળ જ પાણીમાં ડૂબે.

સૂકાઇ ગએલા બૂટપૉલિશમાં ટર્પેન્ટાઇનનાં થોડાં ટીપાં ઉમેરવાથી તે જોઇએ તેવું કામ આપશે.

ચાના ઠંડા પાણીથી વાર્નિશવાળું ફર્નિચર સાફ થાય છે.

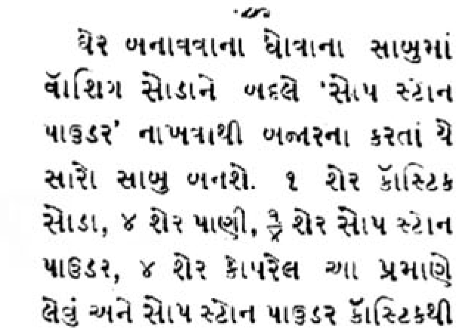
વાંસની ચીપો વડે ભાત ખાવાની ચીનાઓની રીત. એમના ભાત છુટ્ટા નહિ પણ શીરા જેવા લોચાવાળા હોય છે.

દેડકાનો જબરામાં જબરો કૂદકો ૧૩ ફૂટ ૭ ઇંચનો નોંધાયો છે.

ઘેર બનાવવાના ધોવાના સાબુમાં વૉશિંગ સોડાને બદલે 'સોપ સ્ટોન પાઉડર' નાખવાથી બજારના કરતાં યે સારો સાબુ બનશે. ૧ શેર કૉસ્ટિક સોડા, ૪ શેર પાણી, ૩/૪ શેર સોપ સ્ટોન પાઉડર, ૪ શેર કોપરેલ આ પ્રમાણે લેવું અને સોપ સ્ટોન પાઉડર કૉસ્ટિકથી ગરમ થએલું પાણી ઠંડું થયા બાદ નાખવું. (પો. કુ. પંચાલ)

ગયા સૈકા કરતાં આ સૈકામાં માણસની સરેરાશ ઊંચાઇ એક ઇંચ ઘટી છે.

આપણી પૃથ્વી પર નાનામોટા બધા મળીને એક લાખ જેટલા ટાપુ છે.

આ ચિત્રમાં જમણે મથાળે આવેલો ચોરસ સમચોરસ હોવાનું તમે નહિ માનો, પણ એ ખરેખર સમચોરસ જ છે. એના પર દોરાએલી મધ્યકોણવર્તી રેખાઓ જ એ દૃષ્ટિભ્રમનું કારણ છે.